

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha

Herausgeber: Societad Retorumantscha

Band: 8 (1893)

Artikel: Notizias historicas ed aggiuntas che surveschan per sclariment e commentar dellas remarcas de Luis Balletta

Autor: Balletta, Luis

DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-179796>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

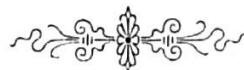
Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 11.08.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Notizias historicas ed aggiuntas che surveschan per sclariment e commentar dellas remarcas de Luis Balletta.

I. Chronica dils principals fatgs historicos duront ils onns 1792—1804.

1. Enqual caussa della revoluziun franzosa. 1789, ils 5 de Matg haveva il retg de Frontscha, Luis XVI, stoviu radumar la Dieta nazionala dil reginavel, per secusseglia cun quella, co pagar ils immens deivets dil stadi, che ses antecessurs havevan fatg, ed evitar in bancrutt finanzial della Frontscha.

Enstagl de seoccupar exclusivmein cun quella questiun, han denton ils deputai della Dieta (circa 1200 umens) entschiet a far politica e finalmein priu il conclus, de absolutamein midar giu la *constituziun* dil reginavel.

Las emprovas dil retg, de moderar ja Dieta en sia politica radicala, ha allura caschunau ina revolta dil pievel de Paris.

Ils 14 de Juli 1789 ha quel attaccau *la Bastille* e conquistau quella. La Bastille fuva ina fortezia enteiser il mercau de Paris, construida gia duront il XIVavel secul, per tener a mistregn la populaziun de Paris, da tuts temps pauc ruasseivla. Cun quei act entscheiva la *schinumnada emprema revoluziun franzosa*, la quala ha en sias consequenzas tuttafatg midau las relaziuns sozialas e

per part èra politicas en ina gronda part dell' Europa ed èra en la Svizzera ed en il Grischun.

La Dieta franzosa ha vitorisau visavi al retg ed elaborau ina nova constituziun per la Frontscha. 1791 ei quella stada finida, ei vegnida renconoschida dal retg e promulgada. La Frontscha tochen lu in reginavel *absolut*, nua ch' il retg fuva omnipotents, ei cheutras daventada in reginavel *constituzional*. Il retg haveva manteniu quasi nuot de sias anteriuras *prerogativus*. La plipart de quellas exercitavan ussa *la Dieta nazionala* ed *il pievel*. La Dieta haveva laschau ad el il dretg de *protesta* (il *veto*) enconter conclus pri dad ella, mo quei *veto* haveva *mo ina vigur suspensiva*. Protestava il retg enconter in conclus della Dieta, sche stueva l'execuziun de quel vegnir refretga per 4 onns — ed il conclus suenter ils 4 onns danovamein vegnir prius.

Desertont fuva la revoltà de Paris èra vegnida imitada per la tiara entuorn. Il pievel haveva entschiet a perseguitar la noblezia, la quala haveva djl rest ditg avunda maltractau e murtirau la puraglia ed ils burgeis dils mercaus. Muort talas persecuziuns fuvan bia nobels *emigrati* ni havevan priu lur refugi en ils stadiis confinonts, particularmein en la Germania ed èra en la Svizzera.

La Dieta franzosa haveva auncallura èra midau giu la *constituziun* actuala dil *clerus* e secularisau la gronda part dellas claustras. Visavi a talas midadas dil status ecclesiastic ha il Papa protestau e scomondau al clerus sut peina della scomunica, d' acceptar e suondar la nova constituziun a rapport dils fatgs de baselgia. Enconteromi ha la Dieta fitgadamein manteniu sidretg ses conclus e pretendiu dal spiritualessor absoluta suatientscha alla nova constituziun ed ordonnau, che mintga spiritual stopi far in engirament, de quella observar.

Sin quella moda ei surgiu in *niev* combatt della partida constituzionala cun la *baselgia catholica*. Ina part dil clerus ha obediu al stadi e prestau gl' engirament. Quella part ei vegnida scomuni-cada dal Papa; ina autra part, che ha obediu al Papa, ei vegnida persequitada tochen la mort dalla Dieta nazionala e da ses adherents.

Duront quels embrugls haveva la Dieta nazionala aunc duront 1791 priu dus importonts conclus. In visavi alla noblezia fugitiva u emigrada: Tuts emigrants franzos dueian returnar en patria, quella ca nun seigien els declarai per traditurs, lur facultat deigi lu vegnir confiscada ed els sez truai alla mort en cass d' engartament; l'auter visavi al clerus renitent: Ils spirituels deigien vegnir sfor-

zai tier gl' engirament sin la nova constituziun, presteschien els quel buc, sche deigien els vegnir castigiai, finalmein cun la peina de mort.

Luis XVI ha visavi a quels dus conclus fatg diever dil *veto* e cheutras per ina gada transferiu l' execuziun.

Defertont hayeva la Frontscha giu differentas difficultats cun igl imperi tudesc ed ha perquei ils 20 d' Avrel 1792 declarau l' ujarra agl imperatur ni all' Austria.

Per l' Austria ha èra la Prussia priu partida, ed ils 25 de Juli ei l' armada prussiana intrada sin antschéss franzos, s' avanzont en- cunter Paris.

Alteraus tras l' invasiun hostila ed excitaus dalla partida revoluzionara, ha il pievel de Paris gargiau cun schmanatschas dal retg, ch' el desisti de siu veto visavi als emigrants, ils quals survevan en las armadas hostilas della Prussia e dell' Austria, e visavi als spirituels malobedeivels. Mo fagient il retg continuada resi- stenza, eis ei bucca stau difficil de perschuader il pievel, ch' il retg *conspireschi* cun igl inimitg visavi alla naziun.

Pia ha ei dau ils 10 d' Uost 1792 ina nova revolta a Paris; il pievel ha attaccau il casti dil retg (las Tuillerias) e mazzacrau la guardia Svizzera, che voleva protegier quel (monument a Luzern).

Il retg ha priu siu refugi tier ils deputai della Dieta nazio- nala, mo quella ha declarau el per prischunier cun sia famiglia.

La Dieta ei sin quei ida da part, ina nova redunonza nazio- nala ei vegnida elegida, il *Convent nazional*. Quel ha ils 21 de September 1792 declarau la Frontscha per ina *Repubblica*. Questa re- publica franzosa ha sut differentas fuormas semantenu tochen 1804, nua che il gieneral *Napoleon Bonaparte* ei tras votaziun gienerala dil pievel franzos vegnius numnaus per imperatur della Frontscha. Cun quei ei repubblica stada midada en in *imperi*.

Sut la repubblica ein las duas surallegadas leschas intradas en vigur e cheutras ha entschiet ina *sgarscheivla* persecuziun della noblezia e lur amitgs e dil clerus. Millis de personas ein vegnidas messas vi tras la guillotina duront ils onns 1792—1795.

Ils 21 de Schaner 1793 ha il convent truau Luis XVI. alla mort, pli tard èra la regina, Maria Antonietta, ed ina sora dil retg cun biars tschiens auters.

La furia dil convent ha fatg grond donn allas bunas inten- ziuns, che la nova constituziun conteneva.

Sin la decapitaziun dil retg, Luis XVI., ein bunamein tuts ils stadis dell' Europa seallai cun l' Austria e la Prussia, han formau la schinumnada emprema *coaliziun*, ed ha pia entschiet ina ujarra gienerali encunter la Frontscha e la revoluziun.

Quella ha perinagà cuzzau tochen 1797.

Ils Franzos han alla fin victorisau e sforzau l' Austria, il davos adversari continental, tier la pasch de *Campo Formio*.

2. Ord la historia grischuna e svizzera. Ils principis della revoluziun franzosa, p. e.: „*Libertat e dretgs politics* per in e scadin vischin della tiara, buca mo per ils nobels e rechs; libertat de conscienzia, de religiun, della pressa etc.; *adualidad* de tuts vischins avon *dretg*; la dismessa dils privilegis della noblezia e dil clerus; la *reducziun* dellas dieschinas e tscheins fier“ etc. etc. — havevan naturalmein anflau dapertuttanavon applaus denter las *classas inferiuras* e denter ils *subdits* opprimì dallas classas privilegiadas.

En la Svizzera fuvan particularmein ils *subdits* dellas capitalas, ils habitonts dils vitgs e pitschens mercaus, ils quals vegnevan guvernai sco subdits mintgamai dals burgeis della *capitala* dil cantun, seo èra ils *subdits gienerals dils Cantuns*, p. e. ils habitonts della tiara de Waadt, d' igl Aargau e Turgau, dil Jura, dil Tessin, della tiara de St. Gagl — *incantai* dal niev *evangieli de libertat* ed *adualitat franzosa*. Quels desideravan la medema libertat ed independenza. Cheutras ei leu empau alla ga seformau ina gronda partida, la quala intendeva, de *realisar* enteifer la Svizzera las medemas libertats sco en Frontscha. Ils adherents de quella partida senumnavan ils **Patriots**, èra ils *democrats* e simpatisavan cun la revoluziun, imploront igl agid della republica franzosa, per arrivar tier lur intent. — Perquei vegnevan els èra sco partida numnai ils *franzos*.

Visavi a quella partida stavan quels, ch' èran da lezzas uras en possess dil poder politic, ils *burgeis* dellas capitalas, particularmein las *famiglias aristocraticas* de Bern, de Turitg, de Lucern e dils Cantuns pigns, insumma la gronda part dils *privilegiai*, che voleva saver nuot de midadas en la constituziun veglia e mantener il status quo, nua ch' els fuvan *tut* e tschels *nuot*. Ils adherents de quella partida vegnevan numnai ils „**Aristocrats**“ e perquei, ch' els tenevan cun l' Austria en opposiziun encunter la Frontscha èra ils *Austriacs* ni la *partida autriaca*.

Suenter ils 10 d' Uost 1792 havevan ils aristocrats clamau a casa ils regiments svizzers, tochen ussa en survetsch franzos, mo biars particulars, offiziers e cummins, fuvan restai anavos e havevan priu survetsch tier la republika (p. e. in de Mont de Vella). Las relaziuns della *Svizzera offiziala*, q. e. dils aristocrats, cun la republika franzosa fuvan da lezzas uras buca setg amicablas, denton havevan èra ils aristocrats memia gronda *tema*, de absolutamein rumper cun la Frontscha e secontentavan de far empau *tschéra brutta*. —

El Grischun havess il pievel en gieneral giu paucis raschuns, de formar ina partida patriotica, pertgei quasi tuttas las libertats, che la revoluziun portava als subdits dellas otras tiaras, **possedevan ils Grischuns gia dapi 300 onns.**

Nuottatonmeins ei èra cheu naschiu ina partida, la quala sclovava la „patriotica“, ils „**Purs**“, e simpatisava cun la Frontscha, defertont che l' opponenta partida vegneva numnada quella dils **Signurs**, dils *Aristocrats*, dell' Austria.

Sut ils *Signurs* ed *Aristocrats* capeva ins cheu particularmein la *partida*, la quala haveva duront circa 50 onns *predominau* el Grischun, la partida dils **Salis**, che teneva da lezzas uras cun l' Austria.

La famiglia dils Salis fuva dapi 1713 continuadamein stada en possess dils *dazzis* grischuns, che nossa dieta haveva appaltau ni schau vi ad ella per in *pign tscheins*. Da lezzas uras haveva ella bandunau la anteriura partida franzosa ed èra sealliada cun l' Austria. Culs *dazzis* haveva ella fatg grondiusas fatschentas e regulau il commerz e traffic grischun *per siu profit* e per donn de *biars particulars*.

Ella possedeva milliuns e *comprava* cun ses daners las *vuschs* dils purs sin cummin ed occupava cheutras las pli rendeivlas *plazzas* politicas el Cantun ed administrativas en Veltlina; ella haveva sealliau cun outras famiglias possentas pil cantun entuorn, particularmein en las contradas catholicas, p. e. culs *Castelbergs*, *Riedis*, *Montaltas*, *Toggenburgs*, *Capols*, *Schorsch*, *Caprez*, *Demont* etc. procurava a quellas pensiuns dell' Austria, plazzas politicas e schava vegnir tier ad ellas in ton dils profits commerzials ord ils *dazzis* ed auter.

Visavi a quella *clica explottiva* stavan tuts quels, che vegnevano impedì *de far il medem* tras l' omnipotenza dils Salis e lur

cohorta, ina part dils *Plantas*, ils *Tscharners* de *Cuera*, differents *Sprechers*, *Baviers* e biars auters, èra certs Salis, seo p. e. il poet *Gaudenz Salis* ord simpatias teoreticas per las ideas della revoluziun. Tuts quels formavan seo *opposiziun* la partida patriotica u democratica.

3. La dertgira nauscha de 1794. La primavera digl onn 1794 ha denton il pievel suveran *fatg ina sbarrada* concenter quella *allianza*, derschii la partida dils Signurs e momentanamein mess a meuns il regiment alla partida opponenta.

Igl onn 1793 èra stau in onn de pauc fretg, particularmein il graun fuva fallius. En las montognas regieva perquei miseria, gie fomaz. Bein survegneva il Grischun greun da Milaun, fetg bien marcau e senza dazzi (las trattas), mo ils appaltaturs dils dazzis, ils Salis etc. vendevan quei graun, ch' els retergievant directamentein e havessen oravontut doviu tenor lescha far venal al pievel, engiuvians allas armadas dell' Austria e della Frontscha ed a speculants e fagievan grondiusas fatschentas per els e lur adherents, desertont ch' il pauper um grischun, il qual havess *tenor lescha* giu igl emprem dretg de comprar quei greun per il prezi bass de cumpra, stueva endirar som.

De vender quei graun al pur havess naturalmein rendiu pauc ni nuot, ils Aristocrats havessen fatg neginas fatschentas, perquei laschavan els pli bugien endirar som il pur, per emplenir lur buorsa. —

Cheu ein gl' emprem (il Fevrer) *ils purs de Lumnezza stai*, han fatg cummin e tschentau si differe ts pugns de tgisa e reclamaziun; cun els ei il cummin della Foppa sealliaus, silsuenter bunamein tuts ils cummins della ligia Grischa.

Ussa han èra ils cummins dellas X dertgiras alzau la bandiera ed ein setratgs an Cuera, *per far uorden el cantun*.

Ina numerusa redunanza dil pievel rimnau sillla *Quadra* vescovila a Cuera, ha concludiu, ch' ei deigi vegnir tratg ora umens qualifieai 3 ni pli per vischueunca ord tuttas 3 ligias, per prender ulteriurs conclus e decider, co proceder encunter quels, che hagien *sgurdinai la republica grischuna e tradiu la patria*.

Ils 30 d' Avrel 1794 ein ils deputai cun bia auter pievel stai radunai puspei sin la *Quadra* a *Cuera*, han cheu engirau la brev della treis ligias de 1524, la brev de preuls (Kesselbrief) de 1570 e las Reformas de 1603, de 1684 e 1694 ed allura seconstituiu seo *raspada dils cummins* (Standesversammlung).

Havent la raspada suenter in cert temps giu priu ses conelus, ei ord lur miez vegniu constituiu ina *dertgira nauscha* (Strafgericht) de 96 commembér, e quel ha lu entschiet a proceder cun process e castitgs encunter la partida dils Signurs.

Ulysses de Salis-Marschlins, per auter in um de gronds merets per la patria, che haveva senuspiu de comparer avon la dertgira ed era fugius a Turitg, ei vegnius truaus en contumaz: sia facultat dovei vegnir confiscada ed el bandischaus e truaus alla mort, en cass ch' el vegness engartaus sin antschess grischun.

El ei mai pli turnaus en patria e morts 1801 a Vienna.

Pieder de Salis sco *appaltatur* dil dazzi ei vegnius castigiaus per 35,000 fl. (circa 105,000 fr. valutta presenta);

Landrechter vegl *Andreas* — e *Theodor Castelberg* per haver retratg pensiuns dall' Austria per 10,772 fl. e 42 Xr.;

Landrechter *Daniel de Capol* de Flem per 10,000 fl.:

Hercules de Salis-Tagstein per 30,000 fl.;

Anton Salis per in grond capital;

Vicari Antonin Schorsch de Spligia per 21,000 fl.

Il vicari Schorsch fuva gl' emprem vegnius castigiaus per pli pauc, mo udent la dertgira, ch' el hagi per tema della dertgira fatg ina emprova de semazzar sesez, eis ei vegniu mess vitier aunc 8000 fl. niev castitg.

Pieder Planta-Wiedenberg (il tat de nies renomau cusseglier dils Cantuns, P. C. Planta, „Der rätische Aristokrat“) per 9600 fl.;

Conradin Planta per 4000 fl. — ed aunc biars auters.

En tut importa la summa dils castitgs circa 1 million francs de nossa presenta valutta.

La dertgira nauscha haveva èra survegniu dalla *raspada* gieneralia la *plenipotenza*, de reveder la constituzion cun reserva della approbaziun dil pievel. Ella ha lu davera èra concludiu differen-tas reformas, p. e. ha ella concludiu, ch' ei dei vegnir fundau ina *scola cantonal superiura* e *scolas ruralas* en mintga vischneunca. Il pievel ha denton tier la votaziun fiers quels dus projects. Medemamein hâ ella èra concludiu, de reorganisar il militaresser grischun per la defensiun della patria et bia auter, ch' ei per part vegniu approbau.

Suenter quels conclus ein ils derschaders i *da part*. Dils conclus ein mo paucs vegni adoptai dal pievel. Quel ei puspei *vegnius*

*) Sin quei conclus serefereschan las notizias de Balletta pag. 245, Ann. de 1892.

a meuns als *aristocrats*. Els havevan pigliau memia fermas ragischs, e 1796 e 97 tochen vi egl October havevan ils cummins puspei seschau *cumprar*, de sort che la partida aristocratica (austriaca) haveva puspei la *majoritat* en la *regenza* (ils treis caus), en la *djeta* ed el *congress* (commissiun cantonala).

4. Bonaparte en l' Italia. La Valtellina piarsa per ils Grischuns. 1796 e 97. Anno 1795 ha la Frontscha revediu sia constituziun e menau en il **director**i. In schinumnau *Cussegli dils Vegls*, 250 commembers, che stuevan haver compleniu silmeins ils 40 onns ed esser maridai ni vieus, ed ils *Cussegli dil 500* formavan la suprema *autoritat legislativa* della republika, ed in *directori* de 5 commembers (*gl' emprem sistem departemental*) l' *executiva* u la regenza della Frontscha.

L' ujarra cun l' emprema coaliziun cuzzava denton aunc adina, dapi 1792 e 93.

1796 arriva **Bonaparte**, termess dal directori seo gieneralissimus, cun ina numerusa armada en l' Italia, per batter cun las truppas della Sardinia, dil Papa, dils Ducas de Toscana, Modena, Parma, della Venezia etc. e cun las truppas, che l' Austria seo possessura della Lombardia (ducat de Milaun) haveva leu semptgau.

Suenter differentas victorias pli pintgas sur dellas truppas austriacas e della Sardinia etc. surventscha Bonaparte *ils 10 de Matg 1796* l' armada dell' Austria a **Lodi** sper la punt, che traversa leu il *Tessin* — ed *intrescha a Milaun*.

Ils Franzos attacean sin quei *Mantua*, la pli ferma fortezia dell' Italia. Ils Austriaes fan sforzs, de liberar ils Mantuans, permettan armada sin armada encunter Bonaparte, mo tuttas vegnau terradas: a *Castiglione*, *Arcole*, *Rivoli*, *La Favorita*; il Papa ed ils princis dell' Italia fan la pasch cun el. Bonaparte *traversa* victoriusamein l' Italia superiura ed entra sin igl antschess austriac e tudesc. Cheu ei la resistenza dell' Austria stada rutta, ella s' accommodescha tier la pasch preliminara ni tier igl *armistizzi* de **Leoben** en Carinthia u Kärnthen, *ils 18 d' Avrel 1797*, denter auter era cun quella condizion: ord la Lombardia ed in pèr auters stadis dell' Italia superiura duei vegnir formau la **republika cisalpina**.

Bonaparte entscheiva ussa l' ujarra cun la *Veniescha* e sottometta quella veglia republika, che haveva existiu dapi 452—1797.

L' Austria stermentada concluda cun la Frontscha la pasch de *Campo Formio*, *ils 17 d' October 1797*.

L'Italia superiura vegn organisada en duas republicas sut il *protectorat* della Frontscha, la republika *cisalpina* cun Milaun sco capitala e la republika *ligurica* cun Genua alla testa. Ina part dil territori de Veniescha cun la veglia *capitala adriatica* vegn cedida all'Austria.

Duront quei temps havevan ils Grischuns de far cun lur vegls subdits en *Valtellina*, *Clavenna* e *Bormio*. Quellas contradas stavan dapì 1512—1620 e puspei dapì 1639—1797 sut il domini dellas trei ligias, mo èran particularmein duront il davos temps pauc contentas cuùn lur patrums e volevan ussa, instigadas dallas ideas della revoluziun, èra daventar libras ed independentas.

Seo ch' igl ei dau ora sut, che Bonaparte vegli constituir en la Lombardia ina republika, han divers Valtellinès della partida patriotica u franzosa constituiu in *comité patriotic* (29 de Matg 1797) e termess ina deputaziun el capo-quartier de Bonaparte a *Montebello*, per supplicar quel, de fusionar la Valtellina ed ils auters comitats italians dil Grischun cun la *republika cisalpina*. Plitost animai de Bonaparte e surtut instigai dalla partida republikeana de Milaun, han nòss subdits en Valtellina *ils 21 de Juni 1797* disgiù l'ubadientsha allas III ligias e *demissionau* noss *uffizials*.

Ils 4 de Juli 1797 ha Clavenna ils 11 de Juli 1797 èra Bormio suondau igl exempl del Valtellina.*)

Cun quei èra claramein declarau, ch' ils subdits dellas III ligias veglian absolutamein nuota pli renconoscher quellas per lur signurs e patrums, e tras lur tractandas cun Bonaparte ed ils patriots de Milaun havevan els milsanavont dau d'entellir, ch' els vegliau ir tier l'Italia e giavischien pli *neginas ulteriuras connexiuns politicas* cul Grischun.

Il directori franzos ed èra il gieneral Bonaparte suyan da quellas uras aunc nuota mal disponì per las III ligias. 1796 il Matg haveva il directori termess S. B. *Comeyras* sco resident u legat el Grischun.

Enstagl de beneventar quei legatari dina pussonza dapertut victoriusa dueivlamein, han las autoritats de nossa pintga republika

*) Solettamein la *rall S. Giachen* e la vischneunca de *Villa* sils confins della Bergaglia ein restadas fideivlas als Grischuns e han supplicau diversas gadas, de vegnir pridas si sut il protectorat Grischun, mo adumbatten.

Ils Grischuns han muort lur partidas fatg nuot, per mantener quests fideivels subdits.

fatg de *losch*, schau presentar el duas gadas sias legitimaziuns, allura bein renconoschiu el, mo aunc adinna resalvau, schebein els veglien renconoscher la republica franzosa ni buc, insumma fatg tuppas circumstanzijs, che han offendiu il directori franzos. Quei fuss naturalmein buca daventau, sche la partida austriaca ed aristocratica havess buca puspei giu il surmeun en las autoritats. Quella stava da lezzas uras sut l'impressiun digl ambassadur austriac a Razen, per temps èra a Reichenau, Barun de *Kronthal* dapi 1791 resident austriac el Grischun.

Sin las occurrentzas sura descrettas ei la dieta grischuna immediat seradunada ed ha per ina gada delegau il vicari *Gaudenz Planta-Samaden* tier il gieneral Bonaparte.

Accompagnaus da *Comeyras* eis el sepresentaus avon il gieneral a *Montebello*; giest quei di suvan era ils deputai della Valtellina arrivai e se presentai a Bonaparte ensemblamein cun Planta. Napoleon ha d' ina vart declarau, ch' il giavisch della Valtellina, de daventar libra seigi absolutamein giustificaus, mo dall' altra vart ha el èra renconoschiu, ch' ils Grischuns hagien dretgs a riguard de lur vegls subdits.

Denton fuva Planta dalla dieta absolutamein nuota autorisaus, de far declaronzas sur la maniera, co ils Grischuns veglien secon-vegnir cun ina *Valtellina libra*. Domondaus sur de sia opiniun privata en quei grau, ha el s' expectorau, che ils Grischuns podes-sien prender *si ils anteriurs subdits sco quarta ligia en lur confederazion*. Planta haveva denton da quellas varts atgnas ideas, el simuginava ina confederaziun retica de 4 ligias cun la capitala a *Clavenna*; da quei volevan naturalmein ils reformai e tudeses da questa vart dils quolms nuota saver.

Siu quei ha la dieta secret ora sil pievel: „*sch' ins vegli sut la mediazjün de Bonaparte intrar en tractativas a rapport dell' incorporaziun delle terras subditas, ni tgei ch' ei seigi schiglioç da pigliar a meuns.*“ Las rispostas sin quella *confusa* domonda ein naturalmein stadas empau divergentas, denton havevan de 63 vuschs de cummin tonaton 39 cummins respondiu aschia, ch' ina dieta cun ina majoritat patriotica e buca dependenta dalla partida austriaca havess saviu declarar, che las tractativas possien entscheiver, — e quei fuss adina stau in *avantatg*.

Il *congress* (la commissiun cantonala veglia, consistent ord la regenza dils treis caus e treis deputai per ligia) ha denton anflau els protocolls de votaziun dils cummins, quei ch' el voleva, e

selariu quella aschia, *ch' ils deputai tier Bonaparte hagien de por-scher lur maun tier nuot della sort, che podessi alterar ni midar la veglia constituzion.*

Cheutras fuva l'idea dell'incorporaziun dellas tiaras subditas el Grischun refusada. Planta ha sinquei schnegau de suprender ina missiun tier Bonaparte, ed igl ei surgiu ina ortga dispetta pervia dellas deputaziuns, che ha consumau bia dil prezius temps, pertgei la caussa fagieva prescha.

Malgrad la prescha ei la domonda, sch' ins vegli acceptar la mediaziun de Bonaparte ni buc, e co ins vegli instruir ils deputai, eunc *duas gadas* veginida suttomessa alla votaziun dil pievel, adina cun in confus resultat. Quei continuau votar dils cummins grischuns haveva denton unsifau e vilentau Bonaparte.

Sut ils 21 d' Uost ha el schau notisicar al congress, che sche delegai cun *pléina incombenza* de decider la caussa sepresentien buca *tochen ils 10 de September* tier el, sche vegni el da lu naven a retscheiver neginas delegaziuns grischunas pli e far en caussa, sco el anfli per bien.

Comeyras e siu secretari Ragettly de Flem fagievan lur pusseivel de quietar Bonaparte, mo il Congres haveva negina furtina e scriveva more reto pér ils *12 de September* aunc ina gada ora sil pievel la damonda, sch' ins *vegli dar la plenipotenza alla delegazion tier Bonaparte ni buc.*

Desertont haveva ei tras influenza dil clerus catholic, che odiava en principi las ideas della revoluziun, dau ina viulta en Valtellina en favur dils Grischuns, ils purs entschaveyan a daventtar malruasseivels e s'opponer encunter quels della partida patriotica.

Cheu ha Bonaparte da command a siu quinau *Murat*, de *occuper* la Valtellina etc. cun truppas franzosas, ed ils 10 d' October 1797 dau giu la declazonza, *ch' ei sei surschau alla populazion dils treis comitats* (Valtellina, Clavenna, Bormio), de seddeclarar, *schebein els veglien seunir cun la republica cisalpina ni buc.* La declazonza ei naturalmein stada per la fusiun cun la Cisalpina. El medem temps ei vegniu *confiscau* tutta la facultat privata de Grischuns sin lur territori circa 14 milliuns de nossa valutta. Ils comitats de Valtellina, Clavenna e Bormio ein per adina stai piars per las III ligias e mai pli vegni recuperai, malgrad las bunas disposiziuns de 1814 e 15 sil Congress de Vienna.

La quolpa de quella sperdita ei buca de contribuir al pievel ni particularmein alla constituzion grischuna, mo schibein alla par-

tida *aristocratica* sco alla *patriotica*. Lezza podesca buca seper-schuader, ch' ils success della revoluziun, sias victorias etc. hagien mantegn; tut siu far e demanar seigi malgiest e prepotent e stopi puspei erodar en ruinas, *l'Austria vegni schon puspei si da tgau ed allura survegni ins anavos la Valtellina sco terra subdita.* Questa haveva denò Planta temas *confessionalis* e politicas; ina Valtellina catholica sco quarta ligia havess signifikan la superioritat dil catholicismus e quei fuya ina horrur als reformai.

Perquei havevan p. e. *Tscharner* e *Sprecher* tuſ auters projects, els volevan ceder la Valtellina, mo acquistar il S. Gagl superiur e per part èra il Lichtenstein ed il Vorarlberg sco resarciment per la sperdita da l'autra vart dils quolms.

Era il spert nazional, l'antipatia dils tudesces encunter ils Italians haveva cheu influenzau, de sort che l'ina ni l'autra partida fuya deno Planta — veramein per l'incorporaziun della Valtellina; èra ils Valtellines levan saver nuot de quei — ed aschia eis ei iu sco igl ei iu.

5. Il Landtag patriotic (22 de Nov. 1797 tochen 31 d' Uost 1798). Nova dertgira nauscha (14 d' Avrel 1797 tochen 15 de Matg 1798). La perdita della Valtellina ha caschunau novs disturbis. La partida patriotica ha puspei survegniu il *surmeun* ed ha sforzau la *regenza* en uffeci (*caus* e *congress*), de scriver ora sil pievel differents *pugns de recapitulaziun*, denter auter in, *schebein ils caus e congress uss en uffeci stopien demissionar ni buc*: in auter, *schebein il pievel approbeschi, ch' ei vegni radunau, per regular meglier ils fatgs della tiara, ina dieta extraordinaria (Landtag) de 50 umens per ligia ni buc*.

Ils cummins han s'externau *enconter* caus e congress, quels han stoviu *dar giu lur uffeci, ed ils 22 de Nov. 1797 ei la dieta extraordinaria* (Landtag) seradunada a Cuera e ha priu a meuns la politica exteriura e *l'inquisiziun* visavi alla regenza dis messa e la partida dils Austriaes.

Immediat ha il Landtag delegau differentas deputaziuns per reconquistar la Valtellina: *Gaudenz Planta* e *Jac. Ulr. Sprecher* a *Paris* e *Simon Rascher* e *P. de Mont* a *Milaun* tier la republika cisalpina etc.

Quellas deputaziuns han denton effectuau absolutamein nuot.

Il *Landtag* ha era tschentau en ina nova regenza de *30 members* e termess *300 umens* sut il commando de major *Lumbriser* a Puschlav, per defender quei cummin visavi alla Cisalpina.

Finalmein ha il Landtag èra tschentau en ina *dertgira nauscha* de 48 commembers, per proceder enconter ils caus e congress de 1797 ed exequir u trer en las peinas pronunziadas 1794 etc.

Quella dertgira ha entschiet ses process ils 14 d' Avrel 1798 e serrau sias sessiuns ils 15 de Matg dil medem onn.

En tut ein 32 umens della partida austriaca vegni castigiai per circa 200,000 fr. de nossa valutta.

Il Landtag ha èra elaborau ina nova *lescha militara*, procurau per armas e mess la tiara sin il pei de defensiun, fatg sforzs de contonscher dalla Frontscha e dall' Austria, che quellas duas pussonzas renconoschien la neutralitat grischuna, ventilau la domonda dell' incorporaziun dellas III ligias ella *republica helvetica* etc., mo tut ei stau addumbatten.

Igl Uost 1798 ha la regenza patriotica dil Landtag da sias varts stoviu scriver ora sil pievel, *sche quel giavisch, ch' ella funczioneschi* vinavon, ni sche el vegli puspei metter en la *regenza veglia dils caus e congress*. Il pievel, ussa puspei a meuns alla partida austriaca, ha votau per la regenza veglia, ed ils 31 d' Uost 1798 han ils 3 *caus* de 1797 puspei surpriu il regiment (Cau-president Lazi Troll, Landrechter Peter A. Riedi, Cau-mistral Julius Gujan).

Seo *resident* della Frontscha haveva 1798 *Florent Guyot* succediu a *Comeyras*. Il *resident* austriac fuva aunc adina il barun de *Kronthal*.

6. Invasiun dils Franzos en la Svizzera 1798. La nova Helvetia. Mo ditg avon ch' il suradescret „Landtag“ fuva vegnius serraus, haveva la venerabla Confederaziun svizzera calau d' exister, suenter ina gloriusa existenza de 507 onns (1294—1798).

Ils 24 de Schaner 1798 ha il pievel della tiara de Waadt instigaus tras la partida patriotica (Caesar La Harpe etc.) ed encuraschaus tras las truppas franzosas sils confins, entschiet ina revolta encunter Bern, siu anteriur signur.

El ha disgiu l' ubadientsha a Bern, ei sefatgs libers ed ha constituiu la *republica lemanica* (dil lac Leman) sut il *protectorat* della Frontscha.

La notg dils 25 de Schaner ha ina patruglia de purs dil vitg de *Thierrens*, ils quals tenevan aunc cun Bern, sittau giu in pêr husars della suita din *parlementèr* franzos, che vegneva per plidendar en num de siu gieneral il gieneral Weiss, menader dellas truppas berneses, campadas el Waadt.

Quei cass han ils Franzos declarau per ina violaziun dil dretg internazional ed ils 28 de Sechaner occupau cun ina armada il cantun Waadt.

Weiss ha stuviu seretrer dals confins, e la Frontscha ha pli tard sin fundament de quest act etc. declarau l'ujarra a Bern.

Igl 4 de Marz ei il gieneral franzos *Schauenburg* intraus cun 15000 umens en la Svizzera e semess en moviment naven da Basel a Bern.

Ils 4 e 2 de Marz ei gieneral *Brune* cun 46,000 umens semess en moviment naven dil Waadt encunter Friburg e Bern.

Ils Bernes han ils 5 de Marz davèras battiu cun success a *Neuenegg* sper Laupen.

Mo la copoarmada bernesa ei medemamein ils 5 de Marz vengida totalmein battida da *Schauenburg* el **Grauholz**, in uaul sper Bern. A meša las 2 suenter mièz di ei Schauenburg intraus el mercau de Bern e priu possess de quel.

Cun quei act ei *la Svizzera stada dissolvida* e sut la bitgetta dils gienerals e commisaris franzos, ils quals han cun sblundergiar las cassas dils cantuns e scriver ora grevas contribuziuns mal cuglienau las speronzas della partida patriotica, che sperava dals Franzos la *libertat* ed in meglier uorden a buca *tirannias e raffonzas*.

Ils *commisaris de Paris* e gieneral *Brune* han ussa danovamein organisau la Svizzera, fatg ord ina part de quella ina nova republica *unitaria* de 19 cantuns cul num **Helvetia**.

Ils 12 d'Avrel ein ils deputai de divers de quels novs cantuns seradunai ad **Aarau** ed han *senza discussum* adoptau ina nova constituziun suenter il muster della franzosa, la *constituziun helvetica*.

Dus Cussegls, numnadamein il *Senat* (4 deputai per cantun) ed il *Cussegl grond* (8 deputai per cantun) exerciteschan la *legislatura* (la legislativa) per l'entira Helvetia; ils *cantuns han negina legislatura pli*.

In *suprem tribunal* (in derschader per cantun) ei la suprema instanza en tuts fatgs de giudicatura; la giudicatura cantonala vegn tras las competenzas de quel fetg restringida; mintga cantun ha in tribunal cantonal.

In *directori* de 5 commembers cun 6 ministers (l'executiva) guverna l'entira Helvetia. Ils cantuns ein nuot auter che *circhels administratifs*.

Alla testa de mintga cantun stat in *commissari u prefect gubernativ* (Regierungsstatthalter), il qual guverna ed administrescha il cantun cun agid dina *combra administrativa, la prefectura* (Verwaltungskammer). Mo il prefect e sia combra ein *absolutamein dependents* dil directori central, han nuot auter che *d' exequir* ils commandos e las ordinaziuns dil guvern central, pon ded els anora ni concluder ni decider zitgei definitivamein.

Quei suva la Helvetia *absolutamein centralisada* ni la republica *ina ed indivisibla* (une et indivisible) dils Franzos.

Dasperas ein daveras ina quantitats de *buns dretgs* e libertats vegni menai en, ils subdits spindrai da bia grevezias e veglias molestias e dotai cullas medemas libertats, seo lur signurs e patrums havevan gudiu persuls tochen *lu*.

Ils cantuns democratics, nua ch' il pievel possedeva gia da *vegl enneu* las novas libertats e haveva tras l'invasion franzosa nuot de gudognar, *anzi* mo de piarder, han nuota voliu saver de tala constituziun helvetica.

Ma ina expedizion militara de Schauenburg ha il Matg 1798 èra sottomess quels al domini helvetic.

Solettamein il Grischun, che Brune haveva seo cantun *Raezia* medemamein attribuiu alla republica indivisibla, ha duront 1798 aunc bucca schigiau la torta franzosa.

7. La partida patriotica grischuna e la nova Helvetia. Il Grischun sefiera en bratscha all'Austria 1798. Aschi ditg seo ils Franzos stavan aunc mo sin ils confins de Bern, ed il pievel svizzzer haveva buca empruau lur ver caracter de rapina e prepotenza, gudeva era nossa partida franzosa cun siu „Landtag“ las simpatias dina gronda part dil pievel grischun.

Vivamein vegneva discussionau la damonda dina pli *stretga* allianza cun la Svizzera, per mantener la veglia libertat, suenter che la republica grischuna era tras la sperdita din territori buna-mein aschi grond seo las III ligias, daventada memia fleivla, per poder subsister persula. *Gaudenz Planta*, èra *Sprecher* cun auters patriots volevan denton aunc saver nuot dina tala incorporaziun dellas III ligias culla Svizzera e speravan, de anflar outras vias, per augmentar las forzas de nossa republica, de maniera ch' ella possi restar absolutamein independenta.

Per ina definitiva incorporaziun dil Grischun suyan *denter ils Patriots* principalmein *J. B. Tscharner*, *Al. Jost* e *Zschokke* de Magdeburg, professor dil philanthropin a Reichenau.

Ils 20 de Fevrer 1798 ha perquei il Landtag domondau las vischneuncas per la *plenipotenza*, de eventualmein intrar en tractativas da quellas varts euls cantuns svizzers — e quella *obteniu*.

Mo suenter ch' ils Franzos han giu conquistau Bern e già entschiet a malamein trafficar cun las cassas dils cantuns e suenter ch' ils Grischuns han giu enderschiu, tgei caracter tuttafatg oppost a nossa democrazia la nova constituziun helvetica porti, ha la partida patriotica cun siu Landtag pli a pli piars siu credit. D' ina tala centralisaziun levan noss cummins e nossas vischneuncas saver nuot.

Ina nova votazium sur della fusiu dil Grischun cun la Helvetia, sretta ora ils 30 de Juli, ha cun gronda majoritat *refusau quella*. — Il resident franzos *Guyot*, Tscharner e Zschokke havevan fatg tutt lor pusseivel, il franzos cun schmanatschas, tschels cun broschuras ni cun la bunna, de perschuader il pievel tier la uniu cun la Helvezia, mo adumbatten.

Ils extrems della partida franzosa, Tscharner, Jost etc., sesentevan bucca pli segirs el cantun ed ein fugì a *Ragaz*, èra Zschokke ha bandunau nossa tiara, suenter che la regenza dil Landtag, haveva stuui abdicar, ed il *sistem vegl* èra puspei vegnius restituius (31 d' Uost 1798).

Ils sulets cumins, che tenevan da quei temps ferm cun la Helvezia, fuvan *Maienfeld* e *Malans*, anteriurs subdits dellas III ligias. Instigai dals extremis patriots (Zschokke, Tscharner etc.) volevan quels dus cummins sedistaccar dal Grischun ed intrar persuls en la Helvetia. Ils 28 d' Uost ha Zschokke en lur num fatg quella proposiziun avon il Cussegli grond helvetic ad Aarau ed ei cun grond applaus vegnius retscharts ed embratschaus dal president de quei cussegli.

Il medem cussegli ha era pronunziau, ch' ils patriots grischuns hagien sefatg meriteivels per la libertat. Zschokke ha èra insinuau al directori de Paris, de occupar il Grischun cun ina armada e sforzar la fusiu.

Mo ils caus e congress han il September concludiu, de metter 6000 umens sils confins, ed ord la separaziun de Malans e Maienfeld ei, suenter in pèr disturbis, daventau nuot. Igl October ha il resident *Guyot* bandunau il cantun.

Ils 17 d' October han lu caus e congress serrau giu ina convenziun cun l' Austria per denfensiun della patria. 4000 Austriacs

sut il gieneral *Auffenberg* ein intrai el Grischun, las truppas Grischunas ein vegnidas unidas cun quels e tschentadas sut il commando d' Auffenberg. Cheutras fuva il Grischun semess dalla vart de l' Austria, ed ina nova ujarra dils Franzos cun quella pussonza stueva èra tuccar nossa tiara, quei chei lu daventau 1799. Auffenberg cun ses Austriacs ed ils Grischuns stavan sut il suprem commando dil gieneral austriac *Bellegarde*.*)

7. Ils temps d' ujarra 1799—1801. Alla fin de 1798 han las pussonzas, particularmein *l' Austria*, *la Russia* e *l' Ingeltiara* formau ina nova allianza offensiva encunter la republica franzosa (*la secunda coalizion*). — La *Prussia* haveva 1795 fatg a *Basel* la pasch cun la Frontscha ed ei dapi lu stada *neutrala* tochen 1806. — Il Marz 1799 ha l' ujarra entschiet ed ha cuzzau tochen 1801, nua che l' Austria ei dalla Frontscha vegnida sforzada, de contratar la pasch de *Lüneville* (ils 9 de Fevrer).

Cun l' Ingeltiara han ils Franzos concludiu la pasch pér 1802 ad *Amiens*.

Il camp d' ujarra principal ei all' entschatta stau la *Svizzera* e particularmein il *Grischun*. Ei retractava primariamein, de restabilir las veglias relaziuns en l' Italia superiura, de perquei resolver leu las republicas, *la cisalpina* e *la ligurica*, e de cheutras restituir l' Austria ed ils princis italians en lur vegl possess.

Mo essent da lezzas uras quellas parts dell' Italia en possess dils Franzos, ha ei primariamein dau de batter pervia dils *pass*, che meinan en l' Italia, q. e. particularmein dils pass Svizzers e Grischuns. Per auter ein las battaglias vegnidas battidas en Tiara tudesca, en l' Italia, en l' Hollanda e Belgia e silla mar.

Ils Franzos havevan da quellas uras (1799) ina armada de circa 35,000 umens sut il commando de capo-gieneral *Massèna* en la Svizzera franzosa e tudesca, pia èra sils relativs confins svizzers dil Grischun.

En l' Italia cisalpina stava ina armada de circa 50,000 umens sut il capo-gieneral *Joubert* (Schubèr), ina divisiu de quella sut gieneral *Lecourbe* (Lecurb) fuva postada a *Blizzuna* ed ina partiżiun de questa sut Gieneral *Loison* (Loason) ad *Ursera*. La capolavur de questas armadas fuva primariamein, de *sepatronar dils pass grischuns*.

*) Pareglia quei che Balletta resda sur de quels fatgs d' ujarra sub anno 1798.

L'Austria haveva, sepusout sin las fortezias de *Ulm* ed *Ingolstadt*, primo ina armada de 78,000 umens sut il capo-commando de arciduca *Carl* en la Tiara tudesca meridionala; sut quel stava il gieneral *Hotze*, oriunds da Richterschwil, cun ina divisun en il *Vorarlberg* e fuva en possess de nies *Luzisteig* (pass de S. Glieci).

En las valladas digl Inn e dell' *Etsch* (èra en Vall Mustair) fuva l' armada *tirolesa* cun 47,000 umens sut il capo-gieneral *Bellegarde*, e sut quel stava la divisun de gieneral *Auffenberg*, il qual commandava medemamein las truppas grischunas e haveva siu capo-quartier a *Cuera*. *Pia fuva da lezzas uras gl' entir Grischun en possess dellas truppas austriacas.*

Denton serimnava sin las rivas dell' *Etsch* inferiura l' armada austriaca, destinada per il combatt en l' Italia, ella vegneva organisada da gieneral *Kray*, mo dueva star sut il capo-commando dil gieneral russ *Suvarov* cun aggiunta dil gieneral austriac *Melas*.

Ils 6 de Marz de 1799 han ils Franzos da tuttas varts attaccau il Grischun, per sforzar ils Austriaes de bandunar quel.

Massena ha sepatronau dil *Luzisteig*, suttomess il Segneradi, ils V vitgs, la Portenza e fatg *Auffenberg* *prischunier* d' ujarra a Cuera; gieneral de *Mont* (de Villa) ei s' avanzaus sur il pass de *Gungels* tochen Domat, buca senza cattar vehementa resistenza: *Loison* (Loason) ei ruts en en *Surselva*, mo ils 7 de Marz vegnius battius dals *Sursilvans* a *Muster* e sforzaus, de returnar ad Ursera.

Questa vitoria ha denton giu giest aschi pauc effect seo quellas de *Neuenegg* e *Moorgarten* en Svizzera d' anno 1798. Gieneral de *Mont* ei cun sias truppas ius encounter *la Cadi*, ed ils 10 de Marz han las vischneuncas della Part-sura capitulau (capitulaziun de *Tavanasa*) e retschiert ils Franzos. Era Loison ei puspei turnaus.

Dell' armada italiana haveva desertont *Lecourbe* bandonau *Blizzuna*, sepatronau della *Mesolcina*, passau il *Bernina* e fuva arriavaus ils 7 de Marz a *Tuseum*. En duas colonnas, el sez sur l' *Albula*, gieneral *Mainoni* sur il quolm *Gielgia* han ils Franzos invasionau l' Engiadina, han battiu ils Austriaes sut *Laudon* a *Ponte* (13 de Marz) e catschau els tras las Engiadinas tochen la punt *S. Martin* (Martinsbruck), senza denton per ina gada puder prender questa davosa posizion.

Desertont haveva gieneral *Dessoles* occupau ils 17 de Marz *Bormio* e suenter haver passau igl *Umbrail*, priu possese de S. *Maria* e *Müstair*. Ils 25 de Marz ha ei dau sigl antschess dell' anteriura battaglia della *Chalavaina* (1499) in vehement com-

batt denter ils Austriaes e Franzos, nua ch' igl entir corps dils Austriaes ei suenter la sperdita de 1000 umens vegnius fatgs prischnier d' ujarra. Siu gieneral *Laudon* ha malamein podiu se-salvar cun enzaconts cavallerists.

Da quei medem temps ha Lecourbe èra sforzau las redutas de Martinsbruck, *de maniera ch' igl entir cantun grischun fuva alla fin dil Marz 1799 en possess dils Franzos.*

Denton han quels success locals dils Franzos en gieneral giu pauc de muntar, essent las armadas austriacas e russas da lezzas uras ed immediat suenter *victoriusas* sin auters camps de battaglia, pli impurtonts, p. e. en Giermania ed en l' Italia e serecuvent cheutras ils corps batti sigl antschess grischun e retirai el Tirol e Vorarlberg tras novas forzas e resurzas.

Ils 25 de Marz 1799 haveva numnadamein *arciduca Carl* battiu *Jourdan* (Schurdan), il capo-gieneral franzos en Germania, a *Stockach* e cheutras aviert il pass, per intrar cun sia armada en Svizzera. Sin quei han las armadas austriacas el Tirol puspei entschiet a s' avanzar encunter il Grischun. Ils 4 d' Avril han ellas priu l' offensiva e catschau anavos il Franzos (Lecourbe e Dessoles) tochen *Zernez*. *Dessoles* ha allura bandunau il Grischun ed ei seretratgs cun siu detaschement a Tirano en Valtina; Lecourbe encontercomi ei perinagada restaus a *Zernez* ed en quort puspei s' avanzaus tochen *Remüs*.

Novas attaccas fatgas sin las truppas de Lecourbe a *Remüs* e *Zernez*, ils 30 d' Avrel, han medemamein giu pign success, mo la situaziun de Lecourbe en l' Engiadina fuva desertont daventada memia exponida muort ils progress, che las truppas austriacas e russas fagievan ell' Italia, ed el ha perquei da sez seresolviu, de bandunar la contrada digl *Inn* e de seretrer da questa vart dils quolms, per seunir cull' armada franzosa de *Menard*, il qual commandava a *Cuera* e sil *Luzisteig*, suenter che Massena fuva partius tier sia capo-armada giu en la Svizzera.

La notg dils 30 d' Avrel sigl 4 de Matg ha pia *Lecourbe* bandunau *Remüs* ed ei seretratgs a *Suosch*.

Suenter in pèr patengadas culs Austriaes a *Lavin** e *Suosch*, ha el ils 4 de Matg giu rabbitschau sias truppas neu a *Tavau* ed a *Lonsch* e medemamein francau ils pass de Fluela, Scaletta ed Albula.

*) Cheu ei gen. de *Mont* vegnius fatgs prischnier d' ujarra dals Austriaes

Sin quei ha gieneral *Bellegarde* eun ses Tiroles priu siu capo-quartier a *Zernez* (3 de Matg).

Da lezzas uras suva numnadamein planisau dall' Austria ina grondiusa operaziun gieneralia enconter las truppas franzosas en Svizzera. Arciduca *Carl*, *Hotze*, *Bellegarde* etc. duevan operar de cumminonza, ed el medem temps dueva la *partida austriaca* el Grischun ed en la Svizzera caschunar ina gieneralia sullevaziun dil pievel, per catschar naven ils Franzos. Essent la congiuraziun denter il pievel fatga, ha gieneral *Hotze* igl 1 de Matg attaccau *Menard* sil *Luzisteig*, mo ei, malgrad tuts sforzs e divers success all' entschatta, vegnius rebattius. Il medem di ei la revolta dils purs rutta ora en la *Cadi*. Ils purs de Medel e Tujetsch etc. han sturniu las garnischuns franzosas, e l'entira Ligia grischa ei stada si ed ha catschau naven ils Franzos.

Mo a *Domat* ed a *Plankis* sper Cuera ei ils *3 de Matg* l'armada populara, suenter esser stada gl' emprem victoriusa, tottalein vegnida terrada dals Franzos sut *Menard*.*)

Ils 5 de Matg ei *Menard* arrivaus a Muster, ils 6 han ils Franzos per disgrazia anflau en in *tschaler* della claustra las uniformas sanganadas de lur garnischun mazzacrada e fatg terribla vendetga, arsentau la claustra ed il vitg eun bia glieut e tuts ils muvels. *Menard* ha lu postau novas garnischuns en la contrada e tratg en noyas contribuziuns.

Era las contemporanas revoltas dil pievel encunter ils Franzos en ils auters cantuns, p. e. a *Scheiz*, *Uri*, *Valleis* superiur han giu la medema sort seo quella de noss Sursilvans. Pertut ein ils Franzos stai victorius.

Ma desertont haveva arciduca *Carl* giu caschun de renforzar las truppas de *Hotze* siu 54,000 umens.

Quest ha ils 14 de Matg puspei attaccau il *Luzisteig* e quella gada priu quel.

Il medem di ha èra *Bellegarde* sepatronau dils pass de Flüela Scaletta ed Albula. Ils Franzos, da lezzas uras el Grischun, ein serimmai a Reichenau, *Menard* ha surdau siu commando a gieneral *Suchet* (Süsché) ed ei partius enn 2000 umens sur il pass de Gungels a Ragaz.

*) Tgi che vul saver pli detaigl de quels combats e sias consequenzas naven dils 7 de Marz tchen ils 8 de Matg, legi la lavur de *A. Balletta* en las „*Seras d'unviern*“ de 1892.

Ils 15 de Matg ei Hotze intraus a Cuera, e Suchet ha menau sias truppas sur l' Oberalp ad Ursera. Lecourbe haveva schon avon priu quella via.

Da quei moment naven (miez Matg 1799) ei puspei igl entir cantun grischun en possess dellas armadas austriacas.

Ils 20—23 de Matg ha lu èra arciduca Carl passau il Rein sper *Stein* ed ei intraus en Svizzera, ha battiu ils *4 de Juni Massena* en l' emprema *battaglia de Turitg* ed occupau la part orientala della Svizzera. Denton han ils Franzos podiu semantener en igl occident e septentriun della Confederaziun ed auncallura en ina part dil Turitg, digl Aargau e particularmein en ils cantuns d' Uri, Schwiz, Unterwalda, Luzern e Zug. *Lecourbe* fuva da lezzas uras en il possess dil Gotthard.

Defertont havèvan ils Russ ed Austriaes sut *Suwarow* e *Melas* battiu ils Franzos en differentas grondas battaglias en l' Italia (a Magnano, sper la Trebbia, a *Novi* etc.), resolviu la republica cisalpina e restabiliu leu las veglias relaziuns.

Il cussegl d' ujarra de Vienna ha sin quei, cartent de haver tut gudognau, concludiu, de transloear las armadas russas ed austriacas sin questa maniera: Arciduca Carl cun ses Austriaes dovei bandunar la Svizzera e seretrer giu sin las rivas dil Rein inferiur, per sustener ils *Ingles* en Belgia e Holland; en la *Svizzera* resta perinagada gieneral *Korsakow* cun ses Russ, ils quals el haveva menau leu duront il davos temps, e cun el, tochen che *Suwarow* hagi menau sia armada russa ord l' Italia a Turitg, èra il gieneral Hotze; en l' Italia restan las truppas austriacas sut *Melas*.

Per exequir quest niev plan, ha *Suwarow* stoviu interprendre siu renomau passadi sur las Alps.

Ils 21 de September 1799 ha Suwarow bandunau Blizzuna, sforzau ils 24 il pass dil Gotthard e catschau Lecourbe digl Uri oragiu. Quest ei seretrags a Luzern e Schwiz. Essent Suwarow arrivaus a Fluela, havevan denton ils Franzos priu cun els tuttas las barcas; Suwarow ei turnaus anovas a *Bürgeln* e lu ius tras la vall dil *Schächen* e sur il quolm *Kinzig* en la vall de *Muotta* (27 de Sept.) e da leu sur il *Pragel* en la Glarunna (vall *Klöen*).

Il capo-gieneral franzos en Svizzera *Massena* fuva defertont èra buca staus lischents: el haveva naturalmein buca spetgau, tochen che Suwarow fuss arrivaus e havess uniu sia armada cun las truppas de *Korsakow* e *Hotze*, mo haveva *ils 24 e 25 de September*, pia duront che Suwarow batteva sil Gotthard e sper la

punt dil *Giavel* cun Lecourbe, attaceau *Korsakow* a *Turitg* e *Hotze* a *Richterswil* (secunda batt. de *Turitg*) e terrau omisdus compleina-mein. Hotze era curdaus en la battaglia.

Arrivont ussa Suwarow en Glaruna ha el puspei scontrau leu ils Franzos sut il commando de gien. *Soult* enstagl *Hotze* cun ses Austriaes, seo ei fass aunc stau il cass avon la davosa battaglia.

Perquei ha Suwarow a *Schwanden* stoviu calar de marschar vinavon, ed ei seviults dalla vall della *Sernft* siaden ad *Elm* e lu vegnius cun gronds strapazs e grondas sperditas de glieut, cavals e canuns pervia dellas malauras e della nonenconoschientscha dils *trutgs*, mo buca a raschun de attaccas hostilas sur il pass de *Pigniu* giu en la *Foppa* ed a *Gliond*. Cheu ha el cattau las truppas austriacas, las qualas stavau puspei sut gieneral *Auffenberg*.

Suwarow ei pleunsiu seretrags cun ses Russ a Constanz e lu vegnius *clamaus a casa* cun tutta sia armada. Il Zar Paul I. fuva sevientaus pervia dellas machinaziuns dil Cussegl d'ujarra de Vienna e dil principal minister dell' Austria, barun de *Thugut*, ed ha da-cheudenvi priu negina part pli dell' ujarra. Aschia ha la diplomazia de lezs sabis sgurdinau quei, che las armas dils alliai havevan giu gudognau duront 1799.

Desertont haveva ei puspei dau ina gronda midada politica en Frontscha..

Igl atun 1799 fuva gieneral *Napoleon Bonaparte* returnaus dal l' *Egipta*, la quala el haveva (1798) momentanamein sottomess alla Frontscha. Ils 9 de November ha el siglientau en tocs il *directori*, l' actuala regenza della republica, e menau en ina nova constituziun, il *consulat*. Bonaparte ei vegnius tschernius per *emprem consul* cun competenzas quasi din monarch ed ha lu 1800 entschiet cun novas forzas ed ina nova organisaziun l' ujarra euls alliai. En la Svizzera ed en Germania ha capo-gieneral *Moreau* (Morò) supriu il commando enstagl de Massena, che fuva serendius en l' Italia.

Desertont che Moreau batteva ils Austriaes en Germania, ei Bonaparte descendius en l' Italia e ha sfraccau leu l' armada austriaca en la memorabla battaglia de *Marengo* (14 de Juli 1800). La consequenza ei cheu perinagà stada la restituziun dellas republieas d' anno 1797.

El Grischun haveva duront quest temps gieneral *Moreau* de taschau il gien. *Lecourbe*. Tscheu stava puspei *Auffenberg* cun truppas austriacas e grischunas. En in di ha Lecourbe priu il *Luzisteig*, *Cuera* e *Reichenau*.

Auffenberg ei fugius cun la regenza (grischuna) della partida austriaca a *Zernez*.

Mo già ils 15 de Juli ha Moreau concludiu in armistizi cun il gieneral austriac *Kray* a *Parsdorf*. En consequenza digl armistizi de Parsdorf duevan ils Austriacs seretrer en l' *Engiadina*, la via *dil Spligia*, *Luzisteig*, *Cuera*, *Reichenau*, *Tuseun*, insumma quei territori dueva vegnir occupaus dals Franzos, il rest dil cantun esser neutrals.

La part grischuna da questa vart dils quolms ei cheutras prest vegnida tottalmein en possess dils Franzos. Ils Franzos han persin formau ina propria armada per il Grischun, „*l'Armée des Grisons*“; sut il commando de gieneral *Macdonald*, igl intent della quala suva, de tener aviert ils pass, per poder permetter truppas en l' Italia. Quella armada suva per part èra campada a Vaz-sura, Lonsch, Tavau, Claustras, Cuera e Maienfeld.

Il combatt el Grischun denter Franzos ed Austriacs suva puspei sil precint d' entscheiver, cura ch' il tractat de *Hohenlinden* ha puspei *internau* ils Franzos enteiser il consins digl armistizzi de Parsdorf.

Mo alla fin d' October ha Macdonald survegniu l' ordra de manar *l'armée des Grisons* en l' Italia.

Suenter haver detaschau in battagliun a *Silvaplana* (10 de Nov.), per garantir il Gielgia e Maloja, ha Macdonald entschiet ils 27 de Nov. siu memorabel passadi tras la *Via mala* e sur il quolm *Spligia*.

En schnueivla nevada e molestai continuađamein da cuflas stermentusas, lavinas e marscheunas, ha Macdonald cun singulara energia menau sia armada ils *emprems dis de December 1800 sur il Spligia* giu en l' Italia. En comparaziun culs strapazs de quest passadi ei il passadi de Suwarow sur il pass Pigniu veramein de numnar ina trappla.

Ina autra partida de truppas franzosas ha il December 1800 èra catschau ils Austriacs ord l' *Engiadina* e la Vall Müstair.

Gieneral *Guillaume* (Guigliòm) incombensaus cun questa operaziun, ha stuschau ils 22 de December ils Austriacs tochen *Pontall*, priu ils 23 *Zernez*, ils 25 *Ardez* e cun igl *1 de Schaner 1801 suva puspei igl centir cantun en possess de truppas franzosas*. Ils avdants della contrada suvan duront quels combats neutrals.

De Sogn Silvester 1800 ein zitgei *truppas helveticas* intradas el Grischun, per survigilar l' incorporaziun cun la *Helvetia*.

Ils 9 de Fevrer 1801 han las pussouzas fatg la pasch a *Lüneville* e cun quella han perinagada èra las molestias della Svizzera calau si. Truppas austriacas ein mai pli *dapi lu* turnadas en il Grischun, mobein franzosas anno 1802.

Quei onn han en consequenza dils disturbis politics, ruts ora en la Confederaziun denter la partida *unitaria* e *federalistica*, sin command de Bonaparte 40,000 franzos sut gien. *Ney* occupau ils cantuns ed ein restai cheu, èra el Grischun, tochen 1804.

Tgei disgrazia las continuadas invasiuns de truppas jastras, *franzosas*, *austriacas* e *russas*, seigi stada per nossa tiara, po mintgin s' imaginar. Tuts che fagievan pli u meins pagar contribuziuns. Aschia ha la claustra de Muster stoviu pagar suenter la capitulaziun de Tavanasa als Franzos 400,000 fr. e nonhavent tons daners, ha quella stoviu impegnar ad els sias custeivladats, denter auter èra ina preziosa collecziun de *cristaglias* e petrefactas, che P. Placi a *Spescha* haveva collezionau. Ultra de quei custavan las armadas — ton las franzosas sco austriacas — armauls ed autra biestga de maz, greuns ed outras sorts de victualias, vistgadiras e resti de tuttas sorts, de maniera che biaras famiglias e quei buça las paupras ein da lezzas uras talmein vegnididas plegadas en deivets, ch' ellas han strusch plì pudiu serecuvar. Dieus pertgiri nus de talas invasiuns hostilas!

8. Or da la politica interna grischuna duront la perioda dellas invasiuns 1799—1801. Sin las novas, che Massena hagi conquistau il pass *S. Glicci* e s'avonzi encunter Cuera, fuva la *regenza* dils 3 *caus* e *congress* (cun sia aggiunta, il Cussegl d' ujarra grischun) ida furtinusamein da part, ed ils biars de ses commembers èran *fugi sil territori austriac*.

Suenter haver occupau il Grischun, ha ussa Massena gl' emprem tschentau en a Cuera ina *regenza provvisorica* cun *Jac. Bavier*, silsuenter *J. U. Sprecher* sco president, il mercau ha survegniu ina *municipalitat* (suprastonza) de 7 commembers, semiglontamein han èra las vischneuncas sillà *tiara* survegniu *noras* suprastonzas u *municipalitats* de mintgamai 3 commembers: per mintga Ligia ha il capo-gieneral franzos numnau in *prefect*, che haveva mintgamai d' exequir las ordras della regenza enteifer sia ligia. La regenza stava tuttafatg sut la *direcziun* e *curatela* de Massena. Ina de sias principalias lavurs fuva sin ordras de Massena quella, de *instradar l' incorporaziun* dil Grischun cun la *Helvetia*.

Igl Avrel, suenter ch' il directori helvetic, da lezzas uras a *Luzern*, ha giu decretau la fusiu dil cantun *Raezia* cun la nova Helvezia, ei *Guyot* en compagnia de *commissaris helvetics* puspei comparius el Grischun, per exequir cun quels l' incorporaziun.

Guyot e ses gidonters han aunc igl Avrel fatg arrestar 60 *umens* della partida austriaca (denter quels èra *Balletta*) e deportar quels seo prischuniers d' ujarra a *Salins* en *Frontscha*, nua ch' ei ein restai a ferm tochen 1801.*)

L' organisaziun helvetica de nies cantun ha denton per quella gada giu pintga muntada, vegnent ils Franzos puspei a miez Matg scatschai, seo sura descret.

Ils Austriaes, l' altra gada en possess della tiara, han cuninagà dismiss las novas autoritats helveticas, e per far vendetga medemamein arrestau 90 dils principals *umens* della partida *patriotica* e fatg deportar quels ad *Innsbruck*, silsuenter a *Graz* en l' Austria, nua che tals ein medemamein restai a ferm tochen 1801. Ils pli vindicativs fuvan cheu mintgamai ils partisans franzos u austriacs grischuns, ils quals denunziavan lur adversaris politics ed inimitgs personals per la deportaziun.

Ils Austriaes han ussa èra da lur vart tschentau en ina nova *regenza provisoria*, la schinumnada **regenza interimala**, che ha regiu naven dil Matg 1799, tochen il Juli 1800.

Suenter las victorias dils Franzos de 1800 en l' Italia ed en Giermania, ha gieneral *Lecourbe* occupau il pass de S. *Glieci* e Cuera ed il 16 de Juli puspei numnau ina nova *regenza helvetica*. La regenza *interimala* fuva fugida culs Austriaes a *Zernez*.

Lezza haveva num **la prefectura**. Alla testa stava *Gaudenz Planta* sco *capo-prefect* provisorie. Commembers della prefectura fuvan: *Jacob Bavier*, *Martin Bavier*, *Janet de Fideris*, *Meinrad Buol de Parpan*, *Schreiber* de Tuseun, *Christian Caprez* de Trun, *Mathias Ant. Caderas*.

Questa nova regenza ha immediat sehligiau si la veglia constituziun e parti en las 3 Ligias en 11 *districts* (per part ils medems, che nus havein da present). Alla testa de mintga district stava in *prefect* subaltern, p. e. el district dellas *Fanteunas dil Rein* (Rein anterier) culla residenza a *Trun* — *Benedetg Caprez* de Trun — ed el *district dil Glogn* M. Ant. *Caderas* de Ruschein.

*) La libra maniera sco *Balletta* ha giu s' externau a *Reichenau* avon *Guyot* anno 1798, vegn ad esser stau la principala raschun de sia deportaziun (mira sub anno 1798).

Mintga district haveva ina dertgira e mintga vischneunca pli gronda sia municipalitat.

Essent denton il pievel pauc contents cun questa organisaziun e seformont novas partidas: ina partida *conservativa*, che pretendeva la veglia constituziun, in' *autra*, che voleva la fusiu cun la Helvetia e perfin ina *tiarza*, che giavischava l'*incorporaziun* culla *Cisalpina*, sche ha Napoleon, per finir quellas dispetas, definitivamein decretau ils 24 de Juni 1801 la *fusiu* de nies *cantun* cun la *Helvezia*.

Sin quei ha *il directori helvetic*, lu a *Bern*, numnau *Gaudenz Planta* per sulet *prefect guovernativ* dil cantun *Raezia*, la prefectura de 7 commembers ei vegnida cassada ed en siu stagl ha Planta survegniu per agid en l'administraziun ina *commissiun administrativa* de pli biars commembers.

Ils 15 de Juli 1801 ei dalla part dil directori a Bern compariu el Grischun il commissari helvetic *Andermatt*, che ha regulau en il niev guvern. En gieneral eis ei denton restau tier l'organisaziun de 1800, ed èra ils prefects subalterns, schegie ussa mo commembers della *commissiun administrativa* centrala a Guera, han denter il pievel manteniu il titel de prefects. In tal suva, p. e. il *Lumbriser*, che Balletta numna *prefect*, schegie ch'el èra mo commember della commissiun administrativa.

Dapi 1801 ils 24 de Juni, respective ils 15 de Juli ei pia il Grischun definitivamein in *cantun della Svizzera*.

La gronda part dils Svizzers havevan duront 1798—1801 pli a pli sesfamiliarisau cul pertratg, che las relaziuns, sco ellas existevan avon la revoluziun, selaschien buca pli restabilir e che la veglia republica stopi vegnir reorganisada sin fundament dils novs principis. Mo enteifer quests adherents dina nova Svizzera fuvan denton naschidas *novas* partidas, particularmein ina partida *unitaria* absolutamein **centralista**, la quala voleva en substanzia mantener la Helvetica de 1798, la republica *ina ed invivisbla*, — e la partida **federalista**, che voleva render als cantuns ina part de lur anteriura suverenetat. Questas duas novas partidas combattevan l'ina cun l'autra cun gronda vehemenza, ed ils vegls aristocrats sealliavan tscheu e leu euls federalists.

Tochen 1802 fuva denton la Svizzera stada occupada da truppas franzosas, quest onn ha Napoleon reclamau l'armada franzosa or da la Svizzera, e strusch ei quella stada naveu, sche han ils federalists en uniu euls aristocrats cargau las armas, midau giu la constitu-

ziun en senn federalistic e termess lur truppas encunter *Bern*, nua che la regenza helvetica unitaria haveva da lezzas uras sia residenza.

L'armada victoriusa dils federalists ha catschau questa naven da *Bern* a *Lausanne* ed èra sil precint, de supprimer totalmein la contrapartida.

Il Grischun teneva medemamein culla partida federalista. Particularmein en Surselva havevan giu liug differentas radunonzas e correspondenzas cun ils federalists dils cantuns pigns, denter auter cul *capo* dils federalists, *mistrul Alois Reding de Schwiz*. Gl' èra tier nus danovamein pinau tier ina revolta encunter la regenza en uffeci. Cheu ha Napoleon puspei intervegniu.

Stont la victoriusa armada dils federalists avon Lausanne, compara da sias varts il gieneral *Rapp* e commanda pasch e ruaus. Ils federalists han obediu. Sinquei hai Napoleon puspei fatg occupar la Svizzera ed èra il Grischun cun 46,000 umens sut il commando de gieneral *Ney*.

Essent il ruaus public sin quella maniera restabilius ed igl uorden *helvetic* puspei provisoricamein passaus en vigur, ha Bonaparte alla fin de 1802 radunau a Paris *deputai* dad omisduas partidas tier la schinumnada *Consulta helvetica*, per far elaborar ina *nova* constituziun. Il principal representant dil Grischun ei J. U. *Sprecher* staus.

Cun quella ha Napoleon organisa danovamein la Svizzera ed ils 19 de Fevrier 1803 surdau alla consulta igl **act de mediaziun**, la nova constituziun per nossa patria, ch' ei stada en vigur tochen il December 1813.

La Svizzera ei en consequenza de quest act coustituzional puspei daventada in stadi *federativ*, perinagà de 19 cantuns. Denter quels 19 fuva èra il cantun Grischun.

Havent l'incorporaziun de 1801 giu mo in caracter provisorie, sche vegn per regla la *fusion* dil Grischun cun la *Svizzera datada pér naven da 1803*.

La nova constituziun ha per part puspei restabiliu la suverenetat dils cantuns. La legislatura federala ei puspei stada surdada alla *Dieta* dils cantuns, che seradunava alternativamein onn per onn en in dils 6 capo-mercaus della Svizzera (Friburg, Bern, Solothurn, Basel, Turitg, Luzern).

Il cau dil mercau, nua che la Dieta federala alternativamein onn per onn seradunava, portava il titel de **Mistral** della Svizzera

e haveva per quei onn l'administraziun centrala dell'*entira* Svizzera cun competenzas quasi aschi extendidas, seo presentamein ils presidents dell' uniu americana ni della Frontscha. Mintga cantun haveva 4 deputau, mo ils cantuns cun varga 100,000 habitonts havevan 2 vuschs ella dieta, tschells mo 1. Era il Grischun haveva siu deputau cun 2 vuschs. Tut il rest suva surschau als cantuns.

Questa nova constituziun ha en siu act, pertenent nies cantun, restabiliu ils vegls *cummins* e lur *isonzas* e dismess ils districts, prefects e municipals. Ils districts ein pér 1851 puspei vegni menai en.

La veglia *dieta* de 63 deputai dils cummins ha survegniu il num de **Cussegli Grond** e la veglia regenza dils caus dellas 3 ligias il num de **Cussegli Pign**. Las veglias titulaturas de quels: *Campresident*, *Landrechter* e *Cau-mistral* han semantenu tochen 1854.

Per auter ei en substanzia il bia restau tier il vegl e veder:

La nova constituziun de Bonaparte ha completamein contentau il pievel grischun ed ha en substanzia, malgrad in ortg disturbi de 1814, podiu semantener senza protestas ed incaps, tochen che la constituziun federala de 1848 ha nus sforzau, de metter quella en concordanza cullas novas relaziuns, quei ch' ei lu daventau, senza relevonta opposizion 1854, allura puspei 1880 e 1892.

II. Remarcas ed aggiuntas.

a) Aggiuntas de natira politica.

1. Ina brev romontscha originala de colonel de Caprez pertenent il survetsch militar en Piemont 1793. (Ord las scar-tiras Landrechter P. A. de Latour.)

Adressa: *A Monsieur, Monsieur Lieutenant Collonelle de Latour a Breil.**)

Monsieur et très honoré Beau-frère!

Enten risposta della Lur Estimatissima et entras Mr. Pallavini a mi consigniada bress, deigi jau ad Els responder, qnalmeing jau

*) Mira stemma dils de Latour!

bucca hagi muncantau de a quels SS., ton a Mr. *Castelberg*, sco èra a Mr. *Vielj* et Mr. de *Mont* insinuar lur resoluziun prida, tucon tier il survetsch de Pyemont etc., poss aber Els sigirar, che Sr. de *Castelberg* havess faig tut il siu pusseivel, per a Lur Sgr. Fegl aggredir la platza ded Els dumendada, sche bucca quella schon fuss stada e zvar dil emprem Battigliun empermessa, sco pli vegl Officier a Mr. Lieutenant *Gion de Mont* et enten il secund a Sigr. *Landammann Jelli de Castelberg*. Denton aber han quels SS. resalvau ina platza de Capitain Lieutenant per Lur Sr. sigl, la quala zvar de feig biars e cun grondas recomendaziuns vignieva encuretga. Lur Sr. feig dei bucca stuer esser suenter quels, ch' en moins de Survetsch ch' el — et jau quitassel, chel figiess nueta mal, de prender quella partida.

Mr. *Blumenthal* scriva à Mr. *Castelberg* — che siu feigl *Antoni* pudess era seresolver, de vignir sut siu Regiment.

Denton aber rogi el, de scriver, tgi fussi en quei Battigliun *aunca* el, pertgei chè siu feigl bucca vegnies à passar suenter quels, che fussen stai suenter el de survetsch — et aschia vetzen Els, che Mr. *Blumenthal*, aschinavon chel bucca vul derscher si cumpagnia, era vegnies a secuntentar cun ina platza de Capit. Lieutenant. Jau quentel de vignir a Breil ils 23 nè 24 de quest, nua che nus lau pudein plidar pli alla liunga sur *de* quei object. Denton aber rogel jau, de metter giu mes dueivels Respects sco era quels de meia Dunna a lur Sgra. è à tutta la Nobla famillia, cun els sigierar lau speras de meia dueivla survitut, cun la quala jau hai la honur d' esser.

Monsieur et très honoré Beau-frère !

Tron, ils 14 August 1793.

Votre très humble et très obeissant serviteur

Oberst de Capretz.

2. In Plaid encunter la Helvetica, particularmein encunter la secularisaziun dellas claustras. Quest concept ei vegnius anflaus denter las scàrtiras de Signur Landrechler Pieder Antoni de Latour, in adversari della Helvetica, ei probabel staus componius e forza èra tenius da quel anno 1798 dil temps dellas empremas emprovas, de organisar nies cantun alla moda helvetica (Avrel u

Malg de 1798), quort avon ch' ils Franzos vegnien scatschai tras ils Austriaes.

P. P.

La mira d'ils la *Harpe*, dils *Pfenningers*, dils *Billeters* a sco era d' ils auters murt giuventetgna vugadai de bucca vugadai *apostels* della Revoluziun, hagien tgei num ch' els veglien, che setegnen si sper il *lac* da *Genf* a *Turitg*, ei pia contenschida.

Il vistgiu politic della *Regenza* Svizera, che ha nus, schegie el veva in tagl alla moda veglia a consisteva en differentas colurs, aschi bein pertgirau de suffels e da malas auras — a che ha scaldu nus aschi carinamein lu, cu nos vischins nlscheven; quei vegl vestgiu de parada ha survegniu in nief *tagl* suenter la moda franzosa. Ils nufs, ch' eren de massiv argien a' quei ch' èra eung bien a ferm vit la materia, ei freili — sco pagaglia restau anavos enten meun dil Snider franzos a sia fumeglia.

Seo per recumpenza ha el tigliau ord il pign rest in tschop sco ils Cisalpiners et ils auters pievels, deliberai generusamein da lur veglia constituziun a da lur *duners*, porten. Ei pudess aber ad enqualgin guessamein parer gref, ch' in astga bucca trer ora quest *stretg tschop* sut gronda peina, aschi ditg seo il Snider viva, schechie ch' in eun quel stuess veguir *crutsch u pirir*. Sur da quei ha il spess numnau Snider *traso il meun ellas teschas* da quei tschop, *srida* quel, cu ch' ei plai, — a quei ch' ei eung il pir — siera el tgiau a quel, che vul dà giu par sia *liunga detta*, il *fier u bratsch a forar ruosnas*.

Mo il tschop ha silmeins uss il tagl alla moda. Quels Srs., ch' an schau vegnir il Snider da Paris, plaiden dalla perfetgiadat da sia lavur, tut surpri, a tgi, che vul ad els bucca crer, quel vegn persequitaus cun fiug a spada, con bistuns a proclamaziuns, entochen ch' el ei bucc era de lur meini, numnadamein che *Rapinal* seigi in amitg della humanitat, *Ochs* in ver Patriot, mintgia bürger da *Stäffen*, *Küssnacht* sco in benefactur da sia patria; con in plaid, che duos gadas dus seigien *gisiat* a ch' il beinstar e la contentienscha dil pievel seigien naginas emprovas per la buontad d' ina constituziun.

Tuts cantuns, conventschì entras las rischuns della Bayonette, han mess giu quella *confessiun*. Vies triumph ei pia *perfetgs*, vus Richters della libertad a aequalitad, che meis en èrr; mo nagin

bettler, che dorma ruaseivlamein sin dir strom, vegness a barattar cun vus siu ruaus enconter quest triumph, ea mai untgiescha da voiss letgs.

Ils sperts da quels, ch' en vegni entuorn ella Battaglia per lur *Religion*, per la veglia *libertad*, comprada con seu dils Babs e cun quel sigelada, — *serepresentan* starmentusamein da mesa notg amiez la sien a tgisen vus sco morders de frars. Da vus, che baul per viés gudogn, baul per ina faulsa honur, baul per ina furiusa vendetgia veis clamau sur vossa Patria ina pussenta, *enguorda* Naziun, da vus garegia anavos il sblundergiau siu fatg, la con flors surmanada sia honur, la tiarra sees beins. Da vus garegia il bab anavos il siu sturniu fegl, da vus garegia ilg affon anavos il siu bab e la donna siu marin. O! in solet dagnot de seu da quels grons e sventirai habitaturs dils euolms, la tafradat ed ideas svizeras dils quals vus aschi bugien lessas sbassar tier effects de superstiziuns a politica stuornadat, in tal solet dagnot seu valla melli gadas pli bia ent' ils ègls della bucca preocupada humanitat, che quei che vus entras vus veis entochen en cheu fatg bien.

Els han fatg *ovras*, èra cu els han stuviu sucumber ella sventirada bataglia da fermezia, cun il *fatg*; vus secontenteis de dar plaids de *forza*, et aschia survargen els vus, sco il *fatg* survarga il *detg*. Mo pardagei continuadamein della ventira della Revoluziun. Quella, scheis vus, ch' in possi pér vèr ent' il dieschavel, ent' il ventgavel, ent' il trentavel on.

Mo numnasses vus bucca sez quel stuorns, che mass 30 ons nius a less saviventar cun scorzas de pumers a rigischs, per ent' il 31 on sevistgir cun in vistgiu da cordas d' aur a per puder migliar lu pustetias emplanidas con selvaschinias? Ei vegn a passar pli ch' in miez tschentaner, avon ch' il Svizzerland arrivi tier ina part da sia beinstonza, ch' ella gudeva avon la Revoluziun — sut las regenzas veglias, ch' in numna uss tyrannias, pertgei ch' ellas defendeven lur dignitat a *superiuritat* a levan bucca seruschnà sut la pantoffla dils Franzos a dils revoltairs, sut quellas da mez tgiaus. Sut schi discreditadas regenzas floreva pertutanavon il henletg a mistregn, tgi che leva luvrar survegneva peun, tgi che lev' esser huslis, sesenflava bein èra leu, neua ch' in stueva viver suenter certas leschas.

Per ils basignus, per ils orfens et viewas et sventirai sesarvevan ils buntadeivels meuns da misericordeivla privatta glicut e las Cassas dils publics stifts, ils scazis della tiarra eran emplani;

ils tributs eran aschi moderai, ch' els meritaven strusch il num da cuminas grevezias.

La rihezia naturala semussava partutanavon en las publicas ordinaziuns. Jastras pussonzas tractaven cun stema in pievel, che entras sia constituziun meritava honur, entras sia perinadat, sia forsa *cumina entrada* era pussens ner veginiva silmeins tanus per pussens.

Tgi che encureva Capitals, negoziava el Svitzerland, tgi che leva mirar in pacific ventireivel pievel, maya leu. Tala era la situaziun della Helvetia sut las veglias, sco vus numneis, despoticas Regenzas.

Lein ussa *volver la harta* a cunsiderar la Helvetica sut sia nova, *schubra* (reine) Democrácia (q. e. democratica) representativa constituziun.

Henletg a mistregn *sencaglien*,*) las fabricas statten eri, ils luvrers cun lur familias endiran som, las cuminas Cassas een la pli part declaradas *sco* nationala possesiun dils Franzos — a il mantenimen dils apostels de spada da quella naziun laguota quei, ch' era d' envonz en garnezi e vin els publics magazins; giu della facultat della empau pli reha glieut cumina, dils commembers dellas stadas regenzas *spenden* el medem tems la Frontscha a ils legislativs cusigliers dil nief Helvetic Gerusalem.

La gronda Naziun, che meina cun prevenienta buontat sees vischins entras paupradat ent' il Parvis della libertat, metta si per complanidas soutgias obligaziuns de clomada a per activa fideivla carezia della Patria ina contribuziun da milliuns — a meda leu, neua ch' ella ha bucca semnau; samigliontamein seo ha fatg ils Ritters dil temps, che seduvraven il dretg da pugns. Peer suenter veginien ils aschia nomnai *persequitai patriots* a garegian ord ils beins da quellas medemas Regenzas eung indemnisaizun per castitgs, che las leschas havevan ad els dictau — a lur falamens maritau, per ils quals finalmein ei stau seun da Svizzers seo vals (vals el senn de uals, dutgs).

El cantun Turitg, il qual ha eung bucca stuviu star ora il bia, ha il dretg della giustia conter quels, che veven deivets, stuviu vignir suspendius murt la cumina miseria: et essent suenter il usitau cuors della Revoluziun ils schliats debiturs cuminamein ils pli fervents promoturs da internas Revoluziuns e cun ina gada

*) Seo p. e. truffels e greun, che selavagan.

— suenter la nova isonza da plidar — ils pli activs patriots, sch' eis ei zun tutavia natural, che mintgin, che ugegia de domondar anavos il siu da siu debitur, stopi esser discreditans, hudligiaus a persequitaus sco in inimitg dil nief uorden, sco in contrarevolutionair, sco in schelm della tiarra.

Sez ils stifts, destinai per la basigniusa paupra glieut, een bucea pri ora, da bucc esser disfatgs. Il meun della gronda Naziun, ch' ei schi rehs en empermischuns a maligiai plaids a flurs oratoricas — et aschi paupers, de complemir las empermischuns, ha chitschau meun als nomnai stifts, — e la nova Regenza, che *tartogna* ella nova politica sco ils giuvens scolars cun la tenta — e mo fa giu — enstagl bagigar si, vegn bein er a stuer encuirir sin la medema via agit per ils deivets cuschanai ella finanza — cassa cumina. La perinadat ei svanida seo il credit national e la sontgadat da quei, ch' ei agien, la vicendeivla confidonza sez a untgida dil pievel.

In vesa partut enstagl aviartas fatschas mo maseras; zupai spiuns, salerai della svacha regenza, schlehegien entuorn a teidlen vit l' escha a vit ils cors, sch' enzatgi ugegi dad esser d' in autra politica cardientscha, ch' ils *5 retgs Svizzers* en Aarau a lur Parlements. In ha urbarisau *) ils maligiai a tigliai ora uors a liuns ord ils uoppens a schilds, aber en lurs staigl sesen ussa uors a liuns, tigers a gats de mar, denter en èra *nuorsas* ent' ils legislativs cuseglis a casas de Dertgira a scarpen a sblundregien il miert tgierp della veglia Helvetia, denton che quels vegnen sultani della nova lescha, — enstagl che mo enzaconts — bia pli prigulus, pli loschs a pli grefs. In conta il marsch dils marseilliers a canzuns da libertad e dat leu tier il tact cun las cadeinas, las qualas la Frontscha a mess entuorn dies alla nova republica. Il dretg feudal ei dismiss a per recumpenza da quei essen nus sclafs della Frontscha — a ach, en vetta vein nus schon stoviu pagar il marteri. Ord in staad, de sesez subsistents, ei Helvetia midada en ina paupra tiarra filiala sutamessa alla veglia de siu pussent vischin, ils comissaris dil qual fan esser clar a stgir, dar tempiasta a uradis e giogen cun nos representants, sco il gat cun la paupra miur. Quort, Helvetia ei ina *nulla*, a tgi che vul considerar in sventirau, malcontents, squitschau sut, miserabel pievel, peregrineschi en quella ina gada aschi florida tiara a pronunzieschi ora la schmaledicziun de sprezamen sur quei *pugn plein* gliaut, che han caschunau a lur patria tut quella sventira entras lur spert de revolta a narradats.

*) Ausgerottet.

Quests en mo faulzas, particularas colurs tier il maletg della presenta situaziun dil Svizzerland — a dei quella situaziun buc eung vegnir pli tresta, pli stermentusa?

Jau temel — a tut quei, ch' jau vesel et audel, giustifichescha questa tema. Ils Franzos, quels politichers enganaders, han schon fretg giu la masera, a lur departements sez, lur proclaimaziuns comproven, ch' els considereschen gl' entir Svizerland seo in' acquistada tiarra, la quala sto metter giu il *vul d'obedientscha e paupradat* avon igl altar della libertat.

Els tilan naven ils seazis dellas cassas della tiarra, ils vaffens daven dils arsenals, ils avanzaments de garnezi, sabiamein conservai per temps de basens, vegnen transportai ord ils magazins. Els fan sin las contraremonstraziuns spott.

Lur schuldada consumescha il maguol della tiarra a porten la *moria* als buns deportamens et alla sanadat. Per impedì, sco els din, ina contrarevoluziun, eloman els eung ina pli gronda truppa en nossa tiarra et fan il particular bürger entras requisiziuns, quatiers, consumptiun della nuritura — paupers, sco els han fatg paupra la tiarra.

Ils cusigliers legislativs a il *directori* vegnen dad els bucca mo tractai seo scolars, sonder seo prischuniers, tgi che pertratgia seo patriot per la patria, vegn pleun siu barsaus vit la burnida della zupada persequitaziun, a tgi, che plaida cun libertat, ei en prigel, da vignir tratgs avon il truamen d'ujarra sco in inimitg u pensionair, da pi da leu vegnir sacrificaus enten honnur della libertat *de plidar a squitschar*. Quort, in ha nus mo per quei elevau tier l'altezia della revoluziun, per poder precipitar nus ton pli a bass, a sin la fin lain ei a nus strusch eung ils ègls per bargir sur nossa miseria. Adumbatten vegnin nus lu a suspirar per la ventira, de poder ira sut in buntadeivel scepter din monarch, per enflar, suenter tontas malas auras, schierm per nossas persunnas, nos beins, per nies flis a nossa husliadat.

Nossa patria vegn esser condemnada, da daventar ina Provinzia franzosa — oder, quei ch' ei il semiglion, ina perpetna selava d' ina mumma Republica, che vul esser gubernativa a zungegia nus de elomà: „*Ei, viva la gronda natum, ella ha fatg nus libers a ventreibels!*“ Et a tgi vein nus quei tut d'engraziar? Sur quei ha igl entir Svizerland ina vuseh; mo quella astgia freili bucca grir ded aul, pertgei dapli che nus essen libers, han nos *daners survegnias alas e la verdat in bucari*. Ei sei detg avunda cun quei sur nossa

Revoluziun en gieneral, — gl' ei forza schon memia, schegie mil-liuns gadas pli savess vignir detg, senza exhaurir il obiect.

Ussa eung dus plaids sur las ordinaziuns e las miras della legislativa redunonza en risguard dils stifts a claustras.

Denton ch' ei pardegaven la legreivla nova della Revoluziun sils tetgs, per conventscher il pievel, ch' in stopi metter la casa en flomma, per far giu enqual teila falien vit las fanestras, lu levava si la naturala Damonda, tgi vigniess a pagar ils quots? Pertgei ton capeva mintgin, ch' enconoscheva ils Ritters a lur survivents della libertat a lur qualitats, ch' els vigniessen buc a pagar cun dil lur ils cuots de disfà la veglia constituziun.

Las claustras ston pagar era la cumina vusch en tuts quels logs, neua che sessanflaven stifts a claustras. Per honour dil plaid daus, *de bucca tuccar* il agien,*)) han ils manaders dils comités secret ora requisiziuns en daners, vin et autres caussas, ch' auden tier la nuritura dil tgierp a tier ils basens, els sefigieven buns a figieven schon projects, de parter ils beins dellas claustras oder schaven far quels projects lur duneuns, denton ch' els seseven sut lur pantofflas, il qual cass ei frequents denter nos gubernaturs da sez. Sin quella maniera ei ina gronda part della reala facultat dellas claustras schon al' entschatta della Revoluziun decapitada. Cun il medem spert ha la redunonza legislativa operau, sco che la representativa maniera da regier ei stada introduida. Era quella ha bucca salvau sontgiamein, sche gie ella veva schau ir ora biallas proclamaziuns davart la sigirezia dellas personas e dil lur, il dau plaid a ris-guard della aigna facultat, silmeins quei dellas claustras.

Ei glei vegniu mess si sequesters, fatg inventaris, denton ch' ils Franzos, animai dil medem spert, sblundergiaven entras inquisiziuns *tschalers* e *tgaminadas* et entras contribuziuns las cassas. Gl' em-prem pass, il qual in encureva de maligiar giu sin enqual maniera entras far entelir ils grons basens dellas circumstantias e lur bunas miras, ei lu schon fatgs — a il secund, tgeinin vegn el ad esser?

De totalmein dismetter las claustras, sco ei va la cumina vusch. Jau vi cau bucca setenersi cun declarar la moda, sin la quala vus tschapitschasesc sut ils peis entras dischmetter las claustras il agien a sontgias savens renovadas conventiuns.

Mintgin da vus, che figeis a disfigeis leschas, vegn da sesez, sch' el ha il tgian el dretg liug e ha bucca mo tavla dilg Einmal-

*) La proprietat.

eins enstagl cor, esser convintschius, ch' il *agien* din comember della tiarra, ch' el ha en cassa, possi aschi pauc vegrir disfatg sco il agien din comember della tiarra, che ha en ina cassaca de colur,*) a che mo il dretg dil pli ferm, la malgiustia dil qual vus er sentis, daven dil temps, ch' el vegn enconter vus dovraus della gronda Natiun, possi esser la soleta Rischun d' ina tala ordinaziun en Riguards dellas claustras.

Pertgei ella tiarra della aequalitat astgia gię bucca regier la differentadat denter il agien et agien, denter comember et comember. Mo il dismetter las claustras veguiess buca mo ad esser ina groppa errur enconter l' emprema fundamentala lescha da mintgia societat civila, enconter la sigirezia dil agien, sonder er in tuttavia gron puccau enconter la politica.

Vus enconischeis ner silmeins dueis enconuscher il pievel. Bia melli d' els vegnieven entras las claustras fitschentai a nutri, bia melli paupers entras quellas sustenì.

A tut quels vegn ei priu naven entras ina tala dischmessu lur trafic a lur agit, et enten mintgin da quels, ch' en senza peun, figieis vus a vossa constituziun, ch' ei senza quei valti fleivla sin combas, in inimitg.

Mintgia comember della tiarra *catolic* vegn gieneralmein en quella ordinaziun enflar hass da cardientscha, in *attac* ella Religiun dils antecessurs — a vesan ins lu, cu la furia fanatica sededesta, — quella ei pli de tumer, che quei che vus manigieis — *ca era la Helvetia po haver siu vandel.*

Denton che vus da quella vart lavanteis enconter vus ina gronda a forsa la pli ferma partida da vies pievel — a semusseis avon ils ègls dell' Europa sin pli che mo in meun cun dubiusa glisch a forsa provocheis sez in jester staad, cun il qual plirs da quels stifts statten en stretgia uniu, tier madiras masiras, vegnis vus struschi a trer ord la vendita dellas claustras a lur beins la 50avla part dil entress, che vus spitgeis, a dil qual vus haveis aschi gron basens, suenter che vos scazis ein ira tier la Natiun.

Tgi dei comprar quels schinueivels *migliacs* crappa, forsa fabricants? Las fabricas schaieu per tiarra vi, ils interprenders de quellas vegnen teni en sco aristocrats a forsa gleiti s-chitschai ord la tiarra sco bettlers *per* ils antinomai persecuitai patriots a lur favorits — a quei enten honur della libertat a aequalitat, sco ei glei vegniu

*) Allusiuon sin las *uniformas* dil directori e dil corpus legislativ helvetic.

projectau bucea avon liung temps din comember dil gron cusegl, che vul esser *beitg* (Sturmbock) della humanitat a generalmein fà il pei suenter il calzer.

Rehas personas privatas deien comprar? Mo esser rehs et esser in aristocrat eis ei, suenter vossa moda da plidar, bucc *ina caussa*? A tgei aristocrat a tgi pussent rech um vegn a cumprà en vossa tiarra, nua che schon ussa aulzen la vusch ils pigus *Robespierres* a *Marats*, nua ch' in forsa gleiti, per amur che tuttas fonteunas d'agit en schetgias si, vegn a stuer *elevat* seo avon temps en Frontscha la *Guillotina* tier la *seca* della nova Republica, — oder dei la tiarra trer a seseza quels bagetgs e aplicar tier ils publics servetschs? Ah . . . la tiarra ei gie bucca stada en stand, de pagar la *schulda* din peer tschien umens, per far il vacht sin las personas dils dus cusegls a dil directori — co duess ella esser el stand, de mantener ina quantitat bials e custeivels bagetgs?

Freili duess in agûrâ, da crescentar las casas dils paupers a della narradira, dapi ea la Revoluziun ha schi zun crescentau il diember dils bettlers a della narradira — a tier tals migieivels stifts pudessen ina part bagetgs dellas claustras finalmein vegnir aplicai. Mo savent ils bettlers bucca *tschintschar* cun la crappa talvisa, che quella daventi peun — e la narradira surveggen tonaton pli maneivel peun ch' ils sabis, — sche fuss era quella aplicazion dina vart adumbatten a dell'autra *superflua*.

Et ils beins dellas claustras? — Tgi végna puder comprar quels ner voler comprar?

Las fonteunas d' il gudogn een schetgias, il credit en tierras jastras ei svanius — a tgi che posseda daners ella tiarra, vegn quel — sut schi schliatta sigirezia dil capital — a ent' in temps dina confusa parziala giustia buc empristar ora, eung bia meins voler comprar engolai beins din temps dina constituziun, che po mintgia moment vegnir messa sut *beun*, e la quala *carteivlamein regn era a vignir messa sut beun*, bia meins vegn ins a comprar engolai beins, ils quals pon vegnir garigiai anavos tier mintgia midada dellas caussas dils vers, non negabels possesurs, ils dretgs dils quals pon mai vegnir *perscretti*.

Tgi che aber nuottatonmeins vul comprar per daner blut, quel vegn vus squitschar sut, seo il ranver fa cun in *valapauc*, ch' ei datier de far banquerut.

In dei pia vender a schar pagar en *differents termins*, scheis vus. Bien, la Frontscha ha fatg quei a sessanfla fetg mal leu tier.

Gliaut scarschentida, predicaturs della Revoluziun, gliaut *senza fei a verdat* vus porschen schon grondas summas per suenter. *Robalunas* (räuberisch) intrigas vegnien partertgiadas ora, per a quest ner lauters favorits d'enqual *casa* d'in cantun — oder ad'in comember el *Divan d'Aara* metter entameun il possess dina tala possesiu. Ils persecuitai patriots vegnien èra stender ora lur meuns cun desideri suenter ina tala *buccada*, e las pli possesiuns vegnien *spatitschadas*, senza ch' il staad hagi il gudogn lundergiu. Et entras conta detta, della qual mintgin vul enzatgei, sto gl' aur bucc ira, entochen ch' el *croda bucc ella cistiarna*.

Leis vus sehar vi quels beins? Era ord da quella maniera de secontaner vegnis vus a haver ina zun magra racolta, paga strusch la breigia, da vegnir mess avon ils ègls dil mund present a dil posteriur seo tals, che catschan meun a quei, ch' ei dils auters a rumpen ils pli *solems* contracts.

Vus scheis aber, ch' in stoppi rumper ils *ovs*, sch' in vegli far en *veschlas* cun els. Gi' ei ver, mo tgi che vul migliar ovs, sto bucca *mazzar las gaglinas*, sonder *dar da migliar*.

Sehei subsister las claustras, ellas posseden gl' *inschin* a ils mettels, de entras cultivar engrondir la rendita de lur beins — a de crescentar entras spargn lur fundaziun. Matei si ad ellas seo ad auters burgeis *tributs*!

3. Davart raubas enguladas ner piarsas, ca la ven. Claustra de Muster ha reclamau gl'on 1800.

Replicatiun per la Lud. Vischneunca de Schlans et Breil.)*

Sinaquei che nadin sappi allegar cul temps l' ignoranza ne sestgisar cun la buna fèi e faulza conscienzia, sche vegn ei fatg de saver ad in e seadin, che vess enten maun ne sut sia pussonza rauba ne Effects, segi s. h. tiers, maglia, palamenta, scartiras, ne da tgei sort chei segi, che vess udiu tier alla ven. Casa de Diu e füss vegniu navend entras *dustar*, *enflar* ner cumprar ne sut tgei auter titel u pretext, sche reclomen et garegien ils Religius della ven. Casa

*) Questa replicaziun sereferescha sil berschament della Claustra tras ils Franzos anno 1799, ei vegnida anflada denter las scartiras de Landrechter P. Antoni de Latour ed apparteneva probabel agl *archir* de vischneunca. Semigliontas replicaziuns existan éra per las otras vischneuncas dil contuorn.

de Diu, che tala rauba ner Effects degien immediatamein vignir turnau anavos ad Els seo veers Patrunz dil faitg — e declareschen ina tala *Rivatiun* *) per illegala et encunter lur Veglia per uss e per adina, seofferend schiliog tier ina raschuneivla renconoschienscha a tuts quels, ils quals havessen spendiu dil Lur, per spindrar tala rauba ne havessen giu bregia ner cuosts per dustar quella.

En cass aber, che enqualtgin less esser renitents, de bucca voler turnentar la rauba a sees veers Patrunz, sche protestan ils Religius enten la megliera fuorma encunter ina tala usurpatiun, declarond quella per in veer *ladarnitsch*, e seresalven uss e per adina, d' encurir quella entras la via d' ilg dreitg e Giustia cun avisar in e scadin, ch' in vegni ad esser sforzaus, de prender siu recuors tier ils Gienerals de sia Majestat il *Kaiser*, per domondar prompta esecutiun.

Lau speras vegnien buns e bein intentionai vischins, che han per cor la Gloria ed honur de Diu, et il sustegn della S. Religiun rogai e suplicai, de porscher prompt *bratsch et agit*, per la restauratiun della baselgia della Clastra et auters bageigs necessaris, tonpli che quella Baselgia ei la flur de nossa entira tiarra et oravon d' il Lud. cumin della Cadj, il qual Diaus vegli conservar e mantaner per adina.

P. Anselm **Huonder**,
per commissiun et enten Num dil Capitel
della Casa de Diu (Cadi).

4. Il Tierm de S. Gieri ed organisaziun politica dil Cummin della Cadì e de Uors la Foppa secund las notizias din Calender romontsch de 1771. (Original en la biblioteca cantonala.)

I.

Suenter quei, che la Ligia era faitgia ei sei aung stau de schentar si ina certa Regla e fuorma dil Regiment, il qual ei daventau tras far il *Bunds-Brief* u *Bunds-Articul*. Kraft de quel veng legiu org in della Ligia, che veng numnaus *Land-Richter*. Quella Electiun veng de quest temps fatgia sin questa moda: Entuorn la Fiasta de S. Gieri vegnien ils Mess dell' entira ligia trenta

*) Erwerbung.

dus d'els (quintont era tier igl Avat de Muster, il Segner de Razin, e il Cau de Sacec) ensemen giu Trun, cun il *Landrichter* de glez onn. In onn ha il Avat de Muster il Privilegi de nominar treis dil Cumin de Muster; in auter onn il Segner de Razin treis ord ils Cumins de Razin, Vuorz, e Sursaissa treis, il tierz onn aber termetten ils Cumins Lugnetia, Gruob ù Foppa, à Flem cun cert uorden (ton che Flem hagi las ciung parts, tschels dus Cumins adual) in Cau, che fa la Denomina. Ord da quels treis Dominis (nomnadameing Mustèr, ù Razin cun Vuorz e Sursaissa, ù aber Lungnezia Foppa e Flem) veng legiu ora il *Landrichter*. Suenter che la denominatiun ei fatgia prend il *Landrichter* dil onn passau si las vuschs dils Mess, tgi che ha biaras vuschs ei *Landrichter*. Sche in dils Mess ei ella denomina, po el bucca dar sia vusch. Sche las vuschs een spartidas adual, ha il *Landrichter* che ventscha glez onn siu Uffici, il privilegi de dar la decisiva. Da quels medems Mess veng era legiu ora ù confirmau il *Bundsschreiber*, e *Bundsweibel*. Simigliontameing veng cau portau avont ils Apellazs, ed outras controversias. Aung ei de saver, che cau a Trun suenter las facientas de Cuminas tierra ha il corpo Catholico (quei ei quels de Messa) sco era il corpo reformato, ù quels de Priedi, de persei ina Sessiun.

Cumins dell'entira Ligia een veintgia dus, Oitg de quels vegnien nummai Cumins grons (*Hoch-Gericht*) quater sur Selva, e quater sut Selva. Il Uorden della praecedenza dils Cumins veng observau aschia: Muster, Lungnezia, Foppa, Flem, Vuorz, Razin, Sursaissa Tudescha; Laax, Vall-Rhein, Trin, Tusaun, Heinzenberg, Schluevin, Trin, Tumein, Vals, Savien, Tschuppina, Teena, Mesaue, Roveredo e Calanca. *Tala redundanza a Trun il di de S. Gieri secloma il Tierm de S. Gieri.*

II.

Disentis, Mustèr, quei Cumin ei aschia numnau della Claustra, ch' ei fundada de S. Sigisbert, Discipel de S. Columban gl' onn 614. (della Claustra lein uus, sche Diaus lai la vita ina autra gada dar ina pli clara e sufficinta Descriptiun:) Quei emprim, grond Cumin (*Hoch-Gericht*:) veng dividiu en quater *Cuorts*. Gl' emprima Cuort ei Mustèr, cau tier auden ils Vischinadis, S. Gion in Campo, Funs, Clavau nief, Acleta, Segnies, Montpe Tuietsch, Buretsch, Montpe de Medel, Caprau, Caverdiras, Garvignius, Disla, Madernal. Quella Cuort meta quater Giraus.

La secunda Cuort ei Tuietsch: cau tier auden ils Vischinadis Cainischolas, Sarcuns, Raveras, Giuf, Selva, Ciamut (bucca de lunsch nescha il Rhein) Surrein, e Bugnei. Quella Cuort meta *treis* Giraus.

La tiarza Cuort ei Breil, e Medel ensemens: Tier Breil vegnien dumbrei Dardin, Danis e Davanasa: Tier Medel Curaglia, Mutsch-nengia, Plata, Accla, Fuorns, S. Gion, Pali, e Soliva. Quella Cuort meta *quater* Giraus dus de Breil, e dus de Medel.

La quarta Cuort ei Trun. e Somvig: tier Trun auda Zigniau (*Rinkenberg*) Tiraun, Nossa Donna, Christatschia, e Darvela: Tier Somvig: Compedials, Surrein, Lauis, Rabius, S. Benedeig etc. Quella Cuort mett' era *quater* Giraus dus de Trun e dus de Somvig.

Quintont il Mistral Regent, ed il *Bannerherr* sessen ent' il Magistrat ping 17. Signurs, quels giudicheschent tuttas caussas ci-vilas. Tier il Cusselg davart facciantas de cuminas tiarras veng era cun certa formalitat clamau e compigniau giu scadin Avat della venerabla Claustra, ed en absenzia de quel in auter dels Conven-tuals. Kraft de certas convenziuns sto mintgia Mistral regent da d' in de novameing legiu ora Avat enten in scrit domendar la spada, ù il Dreig de giudicar criminal, ed il Avat sto era en in scrit conceder quei Dreig. Curch' ei glei de giudicar criminalas caussas sessen 40. nomnadameing tier quels Giraus de mintgia Cuort aung ils Cuseglies che mintgia Cuort constituescha sez. Ilg Avat ha nuota de dir cau tier, aschia ei sel el era libers de tuttas spesas. Dadira suenter la situatiun, vegnин nus ussa tier il.

Cumin Vuorz, ù Valtensburg; da quest temps veng ei numnau il Cumin de Ruoun, pertgiei che quels de Vuorz oen seseparai. Quei Cumin ha ussa mo treis Vischnauncas: Ruaun cun Pigniu, Andest e Siat cun Schlans. Enten quei Cumin ha igl Avat ses Dreigs, Praerogativas e Praeminentias per via de Barat, ch' ei vegnius faitg cun ils Baruns de Razin, à quels ha la Claustra cediu ils Dreigs che la veva giu Dómet. Curche glei de far Mistral numna ilg Avat qnater del Cusselg, il Cumin legia lur ora in de quels. Mintgia oitg onns han quels de Vuorz il Mistral, glez onn aber han quels de Ruaun era siu Mistral, aber mo *Mistral ping*, sco ei dien. *Tredisch* en quels che giudicheschent caussas civiles, en Criminalas clomen ei aung *quater* de Muster. Ilg Avat seo Fiscal termineta siu Anvald, che meina il Ploing. Las falonzas e strofes suenter haver traitg giu las spesas een dil Avat, curch' il culpeivel ha nuot, va tut sil cuost dil Avat.

5. Exempel dina citazion dils Gieraus de Muster a dertgira.

Bein honorau Sgr. Statthalter!

Per *scafiment* dal Regent Sgr. Landtamen dueigl per Sarra-
ment cumandar ils Sigrs. Giraus, da vegnir nautier a dargira —
sin gargiar da *Sia Gratia e la casa de Diu* per facenda dalla
diesma enconter quella vasnauncha da Breil, a per quei ei sei da-
terminau sin il 1 di da October sin Venderdis, da senza auter da-
ciartameing da esser accon miez di ella Residenza, per puder dar
ina *enzeetta*.

E restal vies inclinau Amig

Giacum Berchter,
Scarvon, per Commissiun.

A Disentis, ils 25 de Settember 1734.*)

b) Remarcas ed aggiuntas de natira personala.

1. Personal dil Convent de Muster tenor in Catalog de 1794.

(Notizias de P. Basili Berther.)

Avat, Sia grazia Luregn *Cathomen* de Breil, princi digl Imperi.

Decan, P. Gregori *Blest*, de Wildenbach.

Senior, P. Benedict *Reindl*, de Schiren.

Professor, P. Basilii *Veith*, de Isny.

Statthalter, P. Joseph *Fluri*, de Sumvitg.

Custos, P. Gallus *Soliva*, de Tujetsch.

P. Maurus *Nager*, de Ursula (Ursera), Benefiziat a Zignau, Trun.

P. Augustin *a Porta*, de Schleis (Vintschgau), administratur a Rumein en Lumnezza.

P. Anselm *Huonder*, de Sumvitg, administratur en Veltlina.

Frater Martin *Riedi*, de Tujetsch, professus.

Noviz, Placi *Walther*, de Zignau.

Noviz, Antoni *Curtius*, (q. e. Curtins) de Zignau.

Noviz, Sigisbert *Frisch*, de Zignau.**)

*) Ord igl archiv de Breil. Ei setraetava da lezzas uras, de cumprar ora la dieschma de Breil, quei ch' ei era daventau.

**) A Porta vegn allegaus sco caplon a Breil e Sumvitg e mussader de Balletta. Frisch ha plitard sco pader translatau ed ediu „l' Historia dil veder e niev testament“ (1823).

2. Notizias sur Avat Cathomen.

a) *Laurentius Cathoma Rhaetus ac civis Desertinensis ex monasterio Einsidensi in resignantis Columbani locum postulatus anno 1785 die 25 Julii ab episcopo Curiensi Dionysio (v. Rost) benedictionem abbatialem suscepit.*

Eichhorn, P. Ambrosius,
Episcopatus Curiensis in Rhaetia 1797.

b. *Laurentius Cathoma e monasterio Einsiedlensi, postulatus 7 Julii 1785. Obiit in Domo paterna 1801, 9 Februarii (tenor Mohr Regesta — morts 1801 ils 23 de Zercladur); sepultus in ecclesia parochiali Breilii; natus 1732; professus in Einsiedli 1757.*

Avat Luregn Cathomen de Breil ei staus satraus el chor della baselgia parochiala dil medem liug, nua che sia platta de sepultura enn las insignias de sia dignitat fuva eunc de vér avon circa 4 onns, presentamein sesanfla quella platta el *pieri* della medema baselgia.

3. Notizias sur P. Baseli Veith.

P. Baseli Veith de Isny en tiara Tudestgn ei naschius 1738, ha fatg profess a Muster 1760, ei vegnius benedius ora seo spiritual 1762 ils 14 de Zercladur e morts seo Decan 1806 ils 48 de November ed ei satraus en la baselgia claustral a von igl altar de S. Michêl. „Vir eruditus et bene meritus“.

El ei igl auctur della: „Grammatica Ramonscha per emprender il lungaig Tudeschg u Reglas preliminaras e necessarias tier la Tudeschg. Per Itel, e commoditat della Giuentegna Grischuna della Part Sura, nua che la Ramontsch surselva ei il Lungaig della Mumma. Portau enzemen dadin bien Amig della Giuentegna, Dedicau e Consecrau al Bien Public. Squitschau a Bregenz tras J. Brentano. GI' onn 1805.“ 175 paginas — 100 paginas vocabulari.

En la bibliotheca della Claustra de Muster sesanfla aunc in manuscret de Veith, numnadamein ina: „Deutsch-romonsche geschriebene Grammatik zum Gebrauch des jeweiligen Hrn. Professors in der deutschen Grammatik“. Sin in maun ei secret il tudesc, sin l'auter il romontsch, tut en domondas e rispostas — 182 paginas.

Puspei in document, co il jasters (Veith, a Porta, Ludescher Stoecklin, Bridler) operavan per nossa ramontsch, desertont che nos *Natis* affectavan de saver tudesc e savevan ed operavan perquei pauc ton per il tudesc, ch' els havevan buc empriu suffizientamein, sco pil romontsch, ch' ils sabiuts sbittavan e neglegevan. Deplorabla naziun romontscha!

4. Stemma della famiglia de Caprez a Trun.

La famiglia de Caprez ei oriunda da *Trin*. Il num deriva d' ina *quort* (hof, ucleun) cul num *Pradas*. Quorts isoladas cun ina famiglia purila, sinsu casada, vegnevan dals temps vegls en las contradas dils dus Reins caracterisadas tras il substantiv prepositional *casa*, surzaniu en *ca*, pia *Casa de Pradas*, tratg ensemble en *Caprásas* u *Caprádes*, milsanavont surzaniu u contrahau en *Caprads*; igl à tonic ha aunc survegniu la stgirentada (Umlaut) muort influenza tudesca en **Capräds**, ch' ei lu *arbitrariamein* vegniu secret: *Caprätz*, *Capräz*, *Càpretz* e *Caprez*. Ils numis individuals han mai giu ina *fixa* ortografia.

La famiglia, la quala cultivava din temps ils funds de tal ucleun e habitava leu, ha da quel survegniu la *schlatteina* de *Capräz* u Caprez, q. v. d. quels dil hof, della quort *Capräz*.

Avanzada ei la famiglia de Caprez sco la plipart de nossas meglieras famiglias en survetsch militar sut las crunas, particularmein en survetsch franzos dapi il 16avel secul. Sia noblezia ha quella sezza fondau cun la spada.

Dil temps della Reformazion han certs pli illustres commembars de quella famiglia secumprau en a *Gliond*, la capitala della Ligia Grischa. Quels de Gliond è de Trin han priu si la reforma: ina lingia ei denton restada *catholica* ed ha secumprau en a *Trun*. Igl *emblèm* de l'*arma* de Caprez ei ina *casa* soletta, sco ins sa aunc ussa vér vid las *armas* sur gl' èsch casa de differentas veglias habitaziuns a Gliond.

Suonda cheu, la stemma dils Caprezs de Trun, che jeu hai d' engraziar a Signur President cirquital della Cadì actualmein en usfeci, P. A. *Vincenz* a Trun.

CAPREZ.

۱۰۶

Bannerherr (vexillifer, signifer)

Ludovicus de Caprez.

maridaus 1710

cun Catharina Lombriser

† 1733

Jacobus Albertus,
n. 1712,
Plevon a Tun 1739.
Vicari e Decan,
Canonicus 1751,
1781 *parochus* *Malty* (*Mals*)
en vall Venusta.

Maria Mar_i
Victoria, n.

tel-

et,

Ludorica,
Dunna de Mistral Lum-
briser a Sumvitg.

Benedictus Anton,
Dunna n. 1778,
richter Locumtenens,
L1801 in Botzen, ex
lnere suscepto in
llo contra Gallos
in Engadin.

Hercules
Conradinus Theodorus,
n. 1780,
marid. 1799 cun Anna
Mar. Antonia Huonder,
vulgo
Obrist Conradin.

Lieut. Svizzer *Conradin de Caprez*,
us en l' America, nua che la famiglia exista-
nc. A Trun dat ei negins Caprezs pli.

^{*)} Manader de nossa truppas anno 1799

→————— CAPREZ. ←—————

— 196 —

Bannerherr (vexillifer, signifer)
Ludovicus de Caprez,

maridaus 1710

cun Catharina Lombriser,

† 1733

<i>Jacobus Albertus,</i> n. 1712, Plevon a Tüun 1739.	<i>Ursula,</i> n. 1714.	<i>Mathias, n. 1715,</i> vulgo Mistral Mathias, † 1787 mat.	<i>Anna Maria,</i> n. 1720. Dunna de Mistr. Berther d' Arvelia.	<i>Mar. Ursula,</i> n 1723 ils 5./IV., mumma de Bannerherr Balletta de Breil.	<i>Ludoricus,</i> n. 1724, Obrist e Marschall, maridaus 1790 cun M. Margretha Monn, † 1808 senza descendenza.
---	----------------------------	--	---	---	---

CAPREZ.

— 89 —

Herkules Caprez,

Mistral; 1689 potestat a Bormio,
maridaus 1702 cun Barbara *Turre de Breil*,
† 1741.

Casparus Albertus, n. 1706,
eques St. Ludovici ordinis Vice-Collonelus,
† 1755,
(posseda a Trun in monument).

Mathias, n. 1705,
Mistral, Comissari en Valtina 1765, Capitani
(el cudisch de batten savens „belli dux“)
cavalier digl uorden de St. Lodivic,
maridaus 1731 cun Turthe Nay.

Maria Margaritha
Victoria, n. 1732.

Ludovicus Hercules Casparus Deodatus,
n. 1736,
vulgo Obrist *Ludiric*,*)
maridaus 1788
cun *Maria Elisabeth Deruns*,
† 1800.

Maria Barbara,
n. 1737.

Benedictus Adalbertus,
n. 1740,
maridaus cun M. Barb. Cath. de Castel-
berg,
vulgo Landrichter *Benedetg*, *prefect*,
† 1804.

Ludorica,
Dunna de Mistral Lum-
briser a Sumvitg.

N. N.
Dunna de Land-
richter P. A. de
Latour.

N. N.
Dunna de Land-
richter Vieli,
vegl.
Elisa
Leonardi e Sgr.
Ferrari.

Mathias Andreas
Antonius Theodorus,
n. 1774,
Locumtenens,
† Parisiis
10. Aug. 1792.

Ludivic Adalbert,
n. 1776,
Locumtenens,
† 1797 in naufragio
navis militaris.

Benedictus Anton,
n. 1778,
Locumtenens,
† 1801 in Botzen, ex
vulnere suscepto in
bello contra Gallos
in Engadin.

Hercules
Conradinus Theodorus,
n. 1780,
marid. 1799 cun Anna
Mar. Antonia Huonder,
vulgo
Obrist *Conradin*.

Lieut. Svizzer *Conradin de Caprez*,
emigrans en l' America, nua che la famiglia exista
eune. A Trun dat ei negins Caprezs pli.

*) Manader de nossa truppas anno 1790 encunter ils Franzos.

5. Stemma della famiglia de Latour a Breil.

La famiglia de *Latour* de Breil pretenda, d' esser oriunda dals baruns de la *Tour de Chatillon el Valleis*, (per tudesc: Freiherren v. Thurn zu Gestellenburg) — ni secund ina antra tradiziun dals Signurs *della Torre de Milaun*. Denton comprovan ni documents ni notizias en qualgina chronica questa derivonza — e perquei ei de supponer, che simplamein la semiglionza dil num hagi provoca la tradiziun existenta sco tier biaras otras tradiziuns e fablas a rapport digl origin de famiglias.

Fuss in commember de questas illustras famiglias veramein setratgs en Surselva dil temps, che p. e. ils de la Tour dil Valleis ein vegni bandischai ord la tiara (XIVavel secul) ni dil temps, ch' ils della Torre han stoviu succumber als *Visconti* a Milaun (medemamein XIVavel secul), sche vegnessen las chronicas ni silmeins ils documents contemporans bein a rapportar zanua enzitgei, èra vegness probabel la famiglia *sezza* a posseder mussaments da quellas varts, quei ch' ei cheu buc il cass.

Commembers de schi grondas famiglias cun recha descendenza podevan da quels temps buca sedomiciliar en ina tiara, cunzun en ina tiara alliada ed en continuada connecziun cun lur patria, sco il Valleis ed il ducat de Milaun suvan da lezzas uras cull' *abbazia* de Muster, senza far ina tala sensaziun, che chronicas e documents havessen priu notizia ded els. La descendenza dina tala famiglia podeva buca restar 200 onns el *stgir* e lu *tut eninagada* duront il XVI. e XVIIavel secul puspei sepresentar e sclarir.

Il num de nossa famiglia seclomma igl emprim *de Thurr, de Thour* era mo *Thurr* e *Tuor* (XVIavel secul).

El deriva pia d' in num *local*, d' ina *Tuor*. Ils portaders dil num suvan u en *possess* dina tuor ni habitavan sils funds, sin in uecleun, il qual apparteneva oriundamein alla tuor en questiu — ni havevan lur casa sper la tuor. Tuttas quellas casualitats podevan d' in temps schendrar la schlattaina de Thurr, q. v. d. quels *della Tuor*.

La schlattaina de Thurr, Tuor, de Turri, della Torre, de la Tour, vom Thurm, von Thurn sepresents dil reminent *dappertuttanaron* en gronda quantitat, perquei che las Tuors existevan medemamein en grond diember. De derivar tuts questi de *Turri*

dad in *sulett progenitur*, ei giest aschi pauc admissibel, seo sch' ins less derivar tuts Meiers e Schulzes e Schmids dad in solett perdavont.

Il Cantun Grischun persuls ha differentas famiglias de Thurr, p. e. a *Zizras* suenter in uecleun sper ina Tuor — ils descendants de quella din temps illustra famiglia sescrivian presentamein èra *Latour* —, a Surcastì en Lumnezza suenter la tuor de Surcastì — èra quels sescrivian *Latour* — a Rabius-Sumvitg ils *Tuors* suenter il hof *Tuorra* etc.

Ei sto pia primariamein vegnir fixau, nua che la Tuor stava, suenter la quala la schlatteina ei naschida. Cheu resda *Leu* en siu *lexicon*, ch' ils Latours de Breil hagien lur num dalla *tuor Marmorola* a Breil. El di: „Rudolf Ludevic de la Torre war der erste, welcher laut alten Schriften gefunden wird, anno 1473 (?) in *Marmorola*, einer Anhöhe ob dem Dorff Brigels, gewohnet zu haben, ist aber ohnwissende, ob dieser der erste gewesen sige, welicher in dizes Land gezogen ist.“

Secund *la faulza* supposiziun de Leu et auters genealogs e compilaturs ein tuttas famiglias de empau importonza *immigradas* plitard en la Svizzera, seo sche quella havess sezza bucca giu glieut, che havess valiu enzitgei.

Encunter quella *tuppa* supposiziun protesta l' historia Svizzera e grischuna eun tuts ses documents.

Ils Latours han pia lur num dalla tuor de *Marmorola*, las ruinas della quala ein aunc ussa de ver en in liug, che senumna presentamein *davos Tuor* e *Marmorola*.

Ina famiglia *Cavegn*, che habitescha leu speras, ed ei en posess dil sulom, ha artau casa e sulom sper la Tuor da sia tatta, ch' era ina naschida *Tuor* u de *Tuor*.

Bucellimus „Rhaetia sacra et profana“, in cedisch dil XVII. tschentaner, ha tschentau si ina stemma dils *della Torre* de Breil; ed il *canonic* de Cuera, *Gion Pieder Antoni Latour*, ha sin fundament de quei stemma e dil *Cedisch* de *batten* de Breil elaborau in *auter* stemma, nunder resultescha claramein, che tuts ils de *Latour* e *Tuors* u de Thurr e de Tuor a Breil, sco els vegnan aunc numnai da nies Luis Balletta, seigien dal medem origin, pia vegls *vischins* u *burgensis de Breil*, d' in temps en possess della tuor claustral de *Marmorola*. — Igl emblem de lur arma ei ina tuor.

Da quella generazion han ussa certa descendents fatg lur fortuna, medemamein sco ils Caprezs, en survetsch militar e dapi il XVIavel secul midau lur num mintgamai tenor il lungatg della tiara, nua ch' els havevan surviu, u en *della Torre* (talian) ni en *de Latour* (franzos).

D' importonza per sclariment de nossa publicaziun ein ils sequents, denter ils quals sto denton primariamein vegin distinguin *duas lingias* principalas.

A. *La lingia de Landrichter Adalbert Ludovic de Turre (Tuor)*
† 1742.

Nies *Adalbert Ludovic* (Duitg) ei naschius 1657 a Breil e morts leu 1742 en la vegliadetgna de 85 onns. Siu portret ei aunc de ver en la galleria della famiglia tier Signur Suppleant guv., *Casper de Latour*, a Breil.

Ei staus in um fetg versau el dretg e bia duvrau en las fatchentas ed els ussecis della tiara, — ei staus *Landrichter* 1699, 1702, 1705, 1711, podestat (Landvogt) a Maienfeld 1715/1716 etc.

Buca ditg avon sia mort ha el componiu in original poëm „*La dispetta de Landrichter Adalbert Duitg cun la mort*“, il qual suonda alla fin de nies stemma.

Ses *Descendents directs* ein:

1. *Duitg de Turre* *) (èra franzosian en de Latour), Landrichter della Ligia grischa 1756 e 68, morts 1800 senza descendenza.
2. *Gion Pierer Antoni de Latour*, spiritual, 48 onns plevon a a Breil, lu canonic residenzial de Cuera — 1761 canonicus Custos, 1763 Cantor, 1770 Domdecan, morts 1780. Siu monument exista en la catedrala de Cuera.

El ei staus in profund teolog e fetg versaus els lungatgs. Denter las scartiras de famiglia secattan differentas lavurs latinas, tudescas e talianas. El ha èra sco plevon de Breil componiu suenter il eudisch dil batten ina steimmotografia della famiglia de Turre.

3. Ina sora, la *mistralessa Schmid* de Sunvitg † 1794 (dunna de Mistral Schmid vegl, numnaus de Grüneck, basatta digl actual cancellari episcopal, Schmid de Grüneck.

*) Il Landrechter vegl de nossas remarcas.

B. La lingia dil guovernatur en Valtlina, Caspar de Turre, italinisau en della Torre, † 1698.

Ils Descendents directs de quel ein:

1. *Caspar Theodat*, † 1750, ha in monument en la catedrala de Cuera, morts senza descendenza.
2. *Duitg Adalbert*, capitani en survetsch franzos e dapi 1758 colonel della Ligia grischa.

Da quest *ultim* derivan ils **de Latour**, che suondan:

- a) *Ludovic Adalbert*, capitani e litinent colonel en survetsch franzos e pli tard medemamein *colonel della Ligia grischa*, † 1808.
- b) *Gion Ludivic*, † 1747 a Genua.
- c) *Udalric Luci Fortunat* (numnaus *Risch*), offizier della guardia franzosa, † 1806.

I. Da *Ludovic Adalbert*, numnaus en nies diari *il Landsobrist* e morts 1808, derivan:

1. *Ludovic*, capitani en survetsch franzos e mistral de cummin (vulgo mistral *Ludivic*), maridaus cun Maria Ursula Scarpatti, morts senza descendenza masculina.
2. *Pieder Antoni*, mistral de cummin, scarvon della ligia, *Landrechter* 1811—1814, 1823—1825, maridaus cun ina Caprez de Trun, morts 1865 senza descendenza.
3. *Caspar*, capitani della milissa, capitani en survetsch piemontes e dil Papa, colonel e *gieneral* en survetsch dil Papa, morts 1848 a Breil.

Da quest *Gieneral Caspar* derivan:

- a) *Caspar*, cusseglier nazional, † 1861 senza descendenza.
- b) *Crescenzia*, maridada cun *Alois de Latour*, cusseglier nazional.
- c) *Catrina*, maridada cun Dr. Decurtins de Trun, mumma digl actual cusseglier nazional, Dr. Caspar Decurtins.
- d) *Heinrich*, major ed administratur dil regal svizzer de puorla.

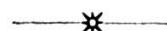
Da quest *Major Heinrich* derivan:

- a) *Caspar*, suppleant guovernativ ed advocat.
- b) *Christian*, presentamein gieraу de vischneunca a Breil.

II. Dal *colonel svizzer* (Oberst) *Udalric Luci Fortunat*, † 1806, deriva:

Christian, major, e da quest:

1. *Anneta*, dunna de cùsseglie cantonal (Ständerath *Remigius Peterelli* de Savognin e mumma digl actual *Cau* digl interiur en la regenza grischuna.
2. *Sabina* (Binna), dunna de professor Arnold Escher von der Linth.
3. *Aloys de Latour*, differentas gadas cùsseglie guovernativ e cùsseglie nazional, † 1875. Quest ha laschau anavos ina soletta feglia:
Anna, dunna de Signur cùsseglie nazional, *Antoni Steinhauser* de Sagogn.

Dispetta denter Adalbert Duig de Latour e la mort, 1742.

1.

Ah, tgi ves jau von mei star?
Ah, in grond tiran è streing, —
Quel de freid mei fa suar.
Daven de mei, ti mort, daven!
Vul ti mei bucca pli schar viver?
Fuì cun tiu piliet daven,
Lai *Adalbertum* viver,
Lai als mès quei legermen!

2. Mort.

Il temp de tier ei ussa,
Lamenta ne sesupa (sezuppa),
vi anflar,
dumigniar,
tei mazar,
satarar.

Quei ei uss miu confiert,
Sitar tei cul piliet.

3.

Mort, a, ti mort, tgei traggies ti,
De tiu arg schon parigiar,
Sehe ti prendes la vita à mi,

Schà vegnien biars a suspirar,
Parens, amigs et auters er,
Sche ti gl' arg traïs tochen sum,
Per mei en la fossa treer,
De tei lamentan cun rischun.

4. Mort.

Lasch garrir, lasch bargir, —
Quei ei tuttina a mi, —
fetsch pirir,
fetsch murir, —
ussa gi
bucca pli, —
Tei et ils auters er:
Quei d' eis ti pér saver.

5.

Mort, ah, seigies buc ton ruha !
Jou damond gie bucca ton biar
De tei; quei mi schnega bucca.
Quort tems de viver vi jou garegiar.
De *miu figl l' emprima messa*
Less jou aung bugient udir —
E suenter quella stessa
A tgi en tut obedir.

6. Mort.

Jou gig a tgi bein pilver,
Ti vèns la messa buca ver.
Aung bein prest
dund jou il rest,
cun la mort
stos ir fort.
Ti stos navent tilar,
Il mund uss bandunar.

7.

Mort, ah, co eis ti crudeivla, —
Che ti quei pos giu ciuncar !
Jou fetsch adio cun liunga fleivla,
O mund, jou sto tei bandonar. —

Parens, amigs e tuts vischins
A vus dun jou la buna notg,
Rihs e paupers, grons e pings
È tuts auters pietigott!

8.

Ussa sent jou la gronda frida
Ent il veer mees usfons cars.
Il ciel vus detti buna ventira,
Buc leigies mei emblidar
Ne vossa Momma de coudenvi.
O Diu, o Jesu, jou vegn tier tei
Mia olma rend jou uss a tgi.
Pren po erbarm, o Jesu, de mei! —
Requiescat in pace. Amen.

6. Notizia ord il copial veder de Breil.

(*Archiv de Breil.*)

Versiun. Glendisdis Tschuncheismas, anno 1674 sun jeu, *Duig de Thuor* (sic) la tschuncavla gada vegnius numnaus per mistral de Muster (Tisentiss).

Anno 1675 ha la dertgira criminala de Disentis priu sia entschatta, ed ein naven dils 13 de Matg tochen Tschuncheismas 8 personas vegnididas barschadas pervia de *striegn*.

Il Glendisdis Tschuncheismas anno 1675 ha jeu surdau la mistralia a miu segl *Caspar*, ed ein puspei naven da Tschuncheismas tochen ils 15 de Fenadur digl onn numnau 20 personas vegnididas barschadas ed in um pendius ed in um bandischaus ord la tiara, duas femnas ein èra mortas en prischun, 4 personas ha inschau liber ed in um ed ina femna aunc teniu a ferm.

7. Notizias sur d' outras famiglias.

Dals de **Castelberg** de *Muster* allegai en nies diari ein de remarcar:

a) Il sehinumnau *Landrechter regl, Conradin Andreas de Castelberg*, castigiaus tras la dertgira nauscha da 1794 e morts en las

flommas, che han consumau il vitg de Muster, intschendrau dals Franzos anno 1799.

b) Il segl digl anterier, il schinumna *Landrechter giuen, Gion Theodor de Castelberg, 1748–1818*.

Staus Landrichter 1777, 1780, 1789, 1792, 1794, 1798 ei 1799 vegnius deportaus en Frontscha a Salins.

Landrichter Theodor ei staus in grond diplomat, in um *genial*, versau e bein duvrau en tuttas fatschentas della tiara.

Denter il pievel eis el aunc en buna memoria seo *poët romontsch*. Gieneralmein enconoschenta ei sia „*Canzun dils stands*“ (ina part de quella ei de legier el secund *Eberhard*). El ha èra secret e translatau *comedias* (ina ei publicada en las *Annalas* de 1892 tras president cirquital, P. A. *Vincenz*), èra la secunda publicaziun della *Chrestomatia* de Dr. *Decurtins* contegn de sias lavurs.

Sia dunna ei stada ina Catscheng ded Andiast. Ils dus davos onns de sia veta fuva el tschoes.

c) *Gion Antoni de Castelberg*, nascius 1749, *Cavalier, major* en survetsch franzos tochen 1792, *colonel* en survetsch piemontes.

El ha cun colonel Caprez commandau las truppas sursilvanas en la battaglia de *Muster* dils 7 de Marz de 1799 e concludiu silsuenter cun il gieneral franzos *Demont* la capitulaziun de *Tavanasa*, ei morts 1819 a Sumvitg, nua ch' el habitava il davos temps en la casa de sia dunna, Anna Catrina Berchter.

Dals **Lombris** de Sumvitg ein d' *allegar*:

1. *Gilli Michel Lombris*, potestat a Bormio 1787, maridaus cun Maria *Monn* de Tujetsch.

2. Siu frar Obrist della Ligia Grischa *Lombris*, aide-major en survetsch franzos, regiment de *Salis Zizers* (il major termess en Puschlav anno 1798). Quel ei morts mat.

Dal potestat *Gilli Michel* derivan:

1) Mistral *Giachen Antoni Lombris*, bab de president Bruno Lombris, che viva aunc, e d' auters afflonts.

2. *Pieder Bruno Lombris*, Karthäuser ad Ittingen el Thurgau, pader Statthalter de lezza claustra.

3. Ina seglia, che ha maridau in Blumenthal de Rotels.

Ultra selarevan da lez temps differents *Lumbrisers* a Zignau (Trun), seo p. e. Statthalter Nicolaus *Lombriser* de Zignau, bab de scarvon Lombriser etc.

Dall' *illustra famiglia dils Berthers* (Berchers) casada a Trun, Sumvitg, Muster e Tujetsch, vegn savens numnaus Mistral *Nicolaus*

Josef Berchter d' Arvella (Trun), potestat a Trahona (Valtina) 1753, maridaus gl' emprem cun *Regina Antonia de Castelberg*, silsuenter cun *Onna Maria de Caprez*; da quella ha el giu ina suletta seglia, maridada plitard cun mistral e capitani *Giachen Rest Cusanova* de Trun.

Ils **Casanovas** udivan tier las emprimas famiglias de Trun. Mistral e Capitani, *Giachen Rest Casanova*, ha baghiau la monumetalala casa a Trun, ch' ils *Carigets* habiteschan da present. Ensemblamein cun Mistral Balzer *Demont de Trun* ha el fatg baghiar ina via nova silla costa dretga della Vall de *Medel* (la schinumnada via *digl Uffier*), nua ch' ins podeva passar cun pagar dazzi, mo ha leu spiars cun siu camerad (Demont) 30,000 renschs. Quei ei stau el Grischun *l' emprema* emprova, de fabricar *novs straduns* artifizials sur noss pass, in grond temps avon, ch' il stradun dil *Spliglia* vegni construius.* —

La descendenza de quels Casanovas ei morta ora.

Ils **Nays** de Trun sclasseschan gia alla fin dil 17avel' tschenstaner, han differents mistrals e scarvonts etc. ed existan aunc.

Ils **Vinzens** de *Schlans* (da lezzas uras udeva Schlans tier il cummin de Rueun) ein representai tras *Mistral Christ Luregn*, maridaus 1779 cun Maria Catrina Lumbris de Sumvitg, nunder deriva la parentela cun nies Balletta. Suenter la fusun de Schlans cul cumin de Muster, ein descendants de quei mistral setratgs a Trun (mistral Giachen Antoni).

Dals **Beers** de Tujetsch ei d' allegar: *Mistral Beer Rest Valentin de Camischollas*, fegl de Tumasch Josef Beer ed Anna de Castelberg, naschius 1762, scrivon della Ligia grischa 1798 et seq., morts 1814. Tenor retschercas, fatgas da plevon Eduard Muoth de Tujetsch, contegn il eudisch de mortoris de leu sub anno 1814 la sequenta notizia sur de tala personalitat:

„Dominus Landamanus et Foederis grisei olim scriba pro vita durante paucis abhinc annis a communitate juratus communi suffragio electus, vir in omni genere egregius, aeterna memoria dignus fuit Christianus Valentinus Beer.“

El ha giu differents affonts, denter quels il vegl plevon de Breil, Sur *Tumasch Beer*.

*) Pareglia la notizia, nua che Balletta plaida della via *digl Uffier* (num local) en *Medel*.

Igl ustier Lucas **Cavegn** de Tujetsch, allegaus 1798, deriva da Dardin; da quel ils ulteriurs Cavegns de Tujetsch, che han leu fatg e fan fatschentas sco ustiers.

Ils **Schmid**, numnai de *Grüneck*, a *Sumvityg* havevan alla fin dil davos ed all' entschatta de quest secul *dus* mistral, *il vegl* ed *il giuwen*. Lez ei staus in dils principals promoturs della sventireivla sullevaziun dil pievel Sursilvan dils 1—4 de Matg 1799.

Ils **Ballets** de Zignau derivan da Breil. Il poët e litinent franzos **Glienard Balletta** de Breil, patriot, haveva particularmein offendiu ils aristocrats tras sia „**Canzun dils gats**“, nua ch' el taxava ils Landrechters: *Andreas Castelberg, Riedi* de Sursaissa, Caprez etc. sco gats ladrums. Deplorablamein hai jeu bucca aunc podiu survegnir questa canzun. Nus vegnin denton tier ina autra caschun a publicar quella cun las notizias retschercadas a rapport de quest vegl process de pressa.

En in versichel de mantinada, tenida a Breil circa 1795, cantavan ils mats von sia casa:

Cheu stein von casa dil litinent franzos,
Ch' ei maridaus il davon davos;
El ha priu ina dunna cun pintga dotta,
Perquei sto el ir entuorn cul caput cun scrotta.“

Dals **Derungs** de Breil ein particularmein d' allegar:

Sur Dr. theologiae *Derungs*, biars onns plevon a Breil, bien predicatur ed um erudit (da Bannerherr Balletta ord aversiun personala memia zun maltractaus), mistral *Duitg* e capitani *Duitg Derungs* d' anno 1799.

Dals **Fings** u *Feigns* ei mistral Fing aunc ussa en memoria, ei staus il davos mistral avon la Helvetica (ina harta en casa cummin a Muster plaida dad el), fuva in grond speculant e mava mintg' onn alla fiera de Ligiaun, in onn seigi el vegnius a casa cun tal gudogn, ch' el pesavi las zechinas e dublas cun la stadera de pieun, mo in auter onn hagi el buca mo spiars tut il gudogn, anzi aunc stuui metter bia dil siu.

Dals **Muoths** de Breil ei de remarcar, che *Scarvon Gion Giacum* hagi plitard studiau teologia e seigi morts 1831 sco plevon a *Domat*.

Ella *Claustra de Cazis* ei l' allegada sora *Raimunda* (num de batten Maria) stada plirs onns scaffarda (Schaffnerin), ina autra *Cathrina* medemamein e dapi 1814—1819 *prioressa* (Fraumutter) della claustra (tenor Müllenens „*Helvetia sancta*“).

Litinent **Camichèl** ha priu part anno 1814 della revolta, per derscher la constituziun grischuna de mediaziun, ed ei morts a Bergamo sco commandant de plazza.

Ils auters numbs sedeclaran ort il context dil diari, aschi lunsch sco ei fa de basegns per capir quel, ni ein gieneralmein enconoschents.

Ei menass nus memia alla liunga, de porscher aunc pli detaigl sur tuts ils numbs de famiglia cheu allegai.

NB. Concludentamein sto jeu eunc far la remarca, che negina famiglia de Breil, numnada da Balletta el *register de ses adversaris*, duessi prender si en mala part las taxadas, ch' el fa en sia naturala passiun. Quei compeglia tut caussas veglias e vergadas, senza valur ed offensa actuala per las famiglias sezzas.

La publicaziun de quels registers ei denton stada *giavischeivla* ord interess historics, per dar in concret exempl delia passiun regienta da lezzas uras en vischneunca ed èra, per sin fundament de quellas tabellas saver seorientar sur dellas *casas*, il *diember* dellas famiglias e la *derivonza* da quellas. Ils registers han ina gronda valur per la statistica dil vischinadi e per la stemmatografia dellas famiglias de quella.

